

Arkitekterna Albin Stark och Erik Stark

Byggande
och fastighetsförvaltning
1909–2009

Ann Lindegren Westerman

Arkitekterna
Albin Stark och
Erik Stark

Byggande
och fastighetsförvaltning
1909–2009

Ann Lindegren Westerman

Ann Lindegren Westerman Arkitekt SAR/MSA, AIS, Tekn. Dr.:
Lärare i Formlära, KTH-A, Byggnadsråd, Byggnadsstyrelsen,
VD Albatross Team Ann Westerman AB; www.albatross.se.

© Ann Lindegren Westerman

Illustrationer och fotografier:

Arkitekturmuseets arkiv sid 24, 25, 27, 34, 37, 39, 41, 42, 43, 44, 55, 56, 66,
67, 75 (plan), 87 (plan), 94, 95, 103, 127 (plan), 129

Lindegren Westerman, Ann sid 17, 18, 19, 21, 35, 38, 65, 69, 75, 76, 77, 83, 85,
88, 89, 91, 93, 99, 101, 123, 127, 131

Okänd fotograf sid 68, 73, 87, 96

Samfundet S:t Erik sid 80, 81, 105, 107

Stark, Erik, familjearkiv sid 12, 13, 29, 31, 33, 47, 49, 98, 109, 119, 121

Stockholms Byggnadsförening har ekonomisk bidragit
till Ann Lindegren Westermans arbete om Albin Stark och Erik Stark

Grafisk form Laila Reppen

INNEHÅLL

INLEDNING	9
ARKITEKTEN ALBIN STARK	11
ARKITEKTFIRMAN ÖSTLIHN OCH STARK 1909–1920	15
Bostadshus vid Erik Dahlbergs Allé 5, 7 och 9	15
Frälsningsarméns hus, S:t Eriksgatan 30	16
Frälsningsarméns krigsskola, Skeppargatan 82	16
Kontorshus på Kungsgatan 9–13	20
PERIODEN 1920–1924	22
Resan till Kina och Japan 1922–1924	23
ARKITEKTFIRMAN ALBIN STARK 1924–1945	30
PERIODEN 1924–1930	30
Bostadshus på Tysta Gatan 4	32
Shellhuset, hörnan Birger Jarlsgatan och Rådmansgatan	32
Kontorshus med smålägenheter, Apelbergsgatan 58	36
Storbiograf vid Berzeeli park	36
Ahlströmska skolan på Kommendörsgatan	44
Albin Starks engagemang för välplanerade och billiga bostäder	48
Mätetal för uthyrning av bostäder bör ändras!	51
Albin Starks engagemang i Stockholmsutställningens Bostadsavdelning 1930	54
Albin Starks föredrag »Bostadsplanens utveckling«	59

PERIODEN 1930–1940	60	ARKITEKTFIRMAN ERIK STARK 1960–1995	124
Finansiering av byggnadsverksamhet under 1930-talet	60	Fortsatt upprustning av Gamla Stan	124
Värderingsinstitutet i Stockholm	61	Törnerska huset i kv. Cepheus	125
Arbetsrutiner på kontoret	62	Bostadsbyggnandet 1965–1975	132
Östra Station vid Valhallavägen	63	Miljonprogrammet	134
Bebyggelse på Nedre Gärdet	64	Eftersatt fastighetsunderhåll	135
Bostadshus på Värtavägen 15–17	74	Byggförbud ledde till förslumning och expropriation	136
Bostadshus på Kallskärsgatan 3–7	74	Erik Starks uppdrag vid besiktning, granskning, värdering och expropriation	137
Kvarteret Cepheus i Gamla Stan	78	Övrig konstultverksamhet	138
Bostadshus, Artillerigatan 33	84	Miljonprogrammet upphör	140
Teatern Folkan	84	Fastighetsförvaltning	142
Kontor och butiker på Kungsgatan 48	86	Läraryrkens verksamhet på KTH-L 1964–1995	144
Bostadshus på Linnégatan 31	86	Samfundet för fastighetsekonomi, SFF	145
YK-huset, Furusundsgatan 11	90	Stockholms Byggnadsförening, SBF	146
PERIODEN 1940–1945	97		
Bostadsbyggandet i Stockholm under 1940-talet	97	EFTERORD	149
Tävlingen om Citypalatset vid Norrmalmstorg	97	LITTERATUR- OCH KÄLLFÖRTECKNING	151
Bostadshus, Nybrogatan 20	100	VERKSFÖRTECKNING	153
Biografen Anglais	100		
Albin Starks samarbete med Alvar Aalto	102		
ARKITEKTFIRMAN ALBIN OCH ERIK STARK 1945–1960	108		
Politiseringen av bostadsbyggnandet – Bostadssociala utredningen 1947–1948	111		
ALBIN OCH ERIK STARKS ARKITEKTVERKSAMHET	115		
Heimdalsområdet i Nynäshamn	115		
Atomlaboratoriet i Frescati	118		
Flerbostadshus i Örebro	120		
Ombyggnaden för Handelsbanken, kv. Fersenska terrassen	120		

INLEDNING

Genom Stockholms Byggnadsförenings verksamhet, där kunskapsutbyte äger rum mellan olika utövare inom byggbranschen och mellan generationer av kolleger, berättas intressanta historier. Ett långt perspektiv på byggverksamhetens utveckling främst i Stockholm har arkitekt SAR Erik Stark.

Erik Stark, son till arkitekten Albin Stark, vet hur Stockholm under 1900-talet utvecklats från »en stor småstad« i seklets början till den miljonstad den är 2009.

Avsikten med denna skrift är att Albin Stark och Erik Starks respektiver verksamheter från 1919 och fram till idag kan ge ett perspektiv på hela 1900-talets arkitekt- och byggverksamhet med dess genomgripande förändringar. Under lång tid arbetade far och son tillsammans, här skildrat måhända i splittrade minnesbilder tolkade av mig genom intervjuer och samtal med Erik Stark i Stockholm åren 2007–2009.

En värdefull källa har också varit Arkitekturmuseets samlingar, Albin Starks egna artiklar och hans arkitektur. Skriften är indelad i tre tidsperioder. 1909–1945 om arkitekten Albin Stark och hans verksamhet. 1945–1960 om arkitektfirman Albin och Erik Stark och 1960–1995 om arkitektfirman Erik Stark med projektering och uppdragsverksamhet gällande bland annat besiktning, granskning och värdering av fastigheter.

Min första stora upplevelse av vad arkitektur kan vara fick jag som sexåring när jag medverkade i en teaterföreställning på China-teatern i Stockholm. Utklädd till trollunge satt jag bakom en stor kulissten när ridån gick upp. Jag skulle gå fram vänd mot publiken

och säga mina repliker. Vad jag då uppfattade av den stora teater-salongen var överväldigande. Ett så stort och mäktigt rum hade jag aldrig förr sett och det gick inte att glömma. Inte visste jag då att det var Albin Stark som gestaltat teatern. Men denna första bekantskap med honom skapade mersmak. Jag ställde mig frågan: Vem var arkitekten Albin Stark och vad utmärker hans arkitektur? Varför har det inte skrivits mer om honom och hans verk? Då jag under de senaste åren fått en rikare bild av Albin Stark och hans samtid tycker jag att bilden av ett skeende har blivit tydligare. Här ges flera exempel på byggnader och projekt ur en omfattande produktion – främst från Stockholm – för att öka kännedomen om en av våra stora arkitekter Albin Stark och hans son arkitekten Erik Stark. I efterordet skriver jag några personliga reflektioner kring deras verk och inflytande.

Tack riktas naturligtvis i första hand till Erik Stark för allt han berättat och tålmodigt förklarat vid våra möten, till Stockholms Byggnadsförening för att ekonomiskt och administrativt stötta tillkomsten av denna bok fram till tryckfärdigt original samt till Samfundet S:t Erik som gjort det möjligt att få denna skrift tryckt. Tack också till Martin Rörby som läst och kommenterat och gett viktiga synpunkter på innehållet.

Stockholm november 2009

Ann Lindegren Westerman

ARKITEKTEN ALBIN STARK

John Albin Svensson-Stark föddes i Hudiksvall den 14 augusti 1895. Fadern var Anders Petter Svensson, född 1851 i Huggenås, Värmland vars släkt kan följas från början av 1700-talet, hela tiden i Värmland. Modern var dotter i »fiskarsocieten« i Hudiksvall, född Dorotea Katarina Stark 1859. Fadern Petter Svensson var inflyttad till Hudiksvall som handlare. Modern Dorotea Stark hade, som brukligt var, fått sin hushållsutbildning genom att »tjäna piga« hos apotekaren de Bruun, pamp i Hudiksvall.

Dorotea Stark var en initiativrik kvinna och bidrog efter giftermålet till familjens försörjning genom att tillverka stickade produkter. Hon inhandlade stickmaskiner och höll fem stickerskor med arbete. Maken kunde, som handlare, sälja hennes varor. Genom en brand totalförstördes familjen Svensson-Starks hem Åvik och därmed Doroteas maskinpark. Byggnaden var oförsäkrad och familjens möjlighet till försörjning minskade betydligt.

Albin Stark växte upp som äldste sonen i ett baptisthem med sju barn. Han hade en fem år yngre bror som senare emigrerade till Amerika. Albin hade också fem systrar varav en dog som spädbarn, en avled i 16 års ålder, två flyttade till Amerika och gifte sig där och en syster gifte sig och bosatte sig i Stockholm.

Albin Stark fick tidigt lära sig att arbeta och fick redan som sjuåring sin första anställning vid Hudiksvalls brädgård. Vid tolv års ålder prövade han in i Hudiksvalls läroverk. Han fortsatte att på somrarna arbeta i brädgården och reste Hälsingland runt och tittade på virke. »Det var under de åren jag fick en virkeskännedom, som jag haft en oerhörd nytta av både här hemma och ute i Östern. Utan den skulle jag helt en-

Albin Stark som student 1906.

Albin Stark med fru, far och syskon. Albin till vänster och hustru Ebba överst i mitten.

kelt inte kunnat fullgöra Utrikesdepartementets uppdrag att bland annat göra undersökningar på den japanska trämarknaden efter den stora jordbävningen 1923« berättar Albin i en intervju med Erik Wästberg 1933.

Albin började i Hudiksvalls läroverk 1898 och tog studenten 1906 på latinlinjen. Albin Stark kunde latin, var språkbegåvad och klassiskt bildad. Under studieåren fortsatte han med praktisk verksamhet i Hudiksvalls Trävarubolag under sommarferierna. Albin lärde sig virkeskvalitet från grunden. Teoretiska kunskaper i samverkan med praktiskt kunnande skulle känneteckna hans yrkesgärning. Intresset för arkitektur växte sig så starkt att han kompletterade studentexamen med matematik och tekniska ämnen för att kunna studera till arkitekt.

År 1907 flyttade han till Stockholm för att praktisera på arkitektkontor och 1908 började han sin arkitektutbildning på Kungliga Tekniska Högskolan, KTH, i Stockholm.

År 1912 avlade Albin arkitektexamen och tog sig samma år efternamnet Stark efter moderns släkt och skrev sig därefter som J. Albin S:son Stark. Det kan ses som ett sätt att hedra modern Dorotea Stark, utan vars hjälp Albin inte haft praktiska möjligheter att studera på gymnasiet i Hudiksvall, som blev grunden till hans fortsatta akademiska utbildning. År 1914 gifte han sig med Ebba Björkman, utbildad ballettdansös på Kungl Operan. I äktenskapet föddes tre barn: Erik 1915, Hans 1916 och Per-Olof 1919.

Albin Stark började 1915 på Konsthögskolans Arkitekturskola och tog examen 1917. Han hade därmed en gedigen arkitektutbildning med kunskap också i klassicismens grammatik. Studierna på Konsthögskolan innebar att Albin fick kontakt med flera av samtidens konstnärskollegor, som Axel Fridell, Einar Forseth, Bertil Bull Hedlund och Ewald Dahlskog, med vilka han kom att inleda en långvarig vänskap och särskilt med Evald Dahlskog även ett framgångsrikt samarbete. År 1919 blev Albin Stark invald i Svenska Teknologföreningens avdelning för Husbyggnadskonst och 1920 blev han medlem i Stockholms Byggnadsförening.

Arkitektfirman Östlihn och Stark 1909–1920

Att Albin Stark var en framåtblickande och effektivt arbetande person förstår man av att han redan under studietiden på KTH 1909, tre år innan han tog sin examen, startade och drev arkitektverksamhet i kompanjonskap med den tre år äldre studiekamraten Josef Östlihn (1882-1941). Kontoret fick många uppdrag. Bara i Stockholms innerstad, dvs inom tullarna, finns enligt boken Malmarna II 27 objekt upptagna för perioden 1909-20. Över 39 procent av beviljade byggnadslov under perioden var ritade av Arkitektfirman Östlihn och Stark. Kontoret ritade främst åt privata byggherrar, vilket var det vanliga vid denna tid.

Kontoret gjorde sig känt för genomtänkta planlösningar och omsorgsfulla detaljutformningar.

BOSTADSHUS VID ERIK DAHLBERGS ALLÉ 5, 7 OCH 9

Några östermalmshus som tilldrog sig intresse, var tre hus i kv. Djursborg 2, 3 och 4 (1912–1916) vid Erik Dahlbergs Allé 5, 7 och 9, tidigare Hjorthagsvägen. Gathuset innehöll stora lägenheter med rum i fil mot gatan och kök, bad och mindre rum mot gården. I slutet av 1800-talet måste enligt förordning, även biutrymmen som tambur och badrum ha »dager«/dagsljus, vilket innebar kraftiga inskränningar i huskropparna från gårdsrummet för att få in dagsljus. »Förlorad« yta fick då tas igen genom utbyggnader av fasaderna med bland annat burspråk.

Gårdsflyglarna med kökstrappa till gatulägenheterna fungerade också som ingång till gårdslägenheterna, som vanligen bestod av ett rum och kök. Större lägenheter på tre à fyra rum och kök försågs med

badrum. Även tvårumslägenheterna i Kv. Djursborg hade badrum, vilket var en nyhet. Till byggmästarens förvåning hyrdes dessa ut först. Tvårumslägenheter ansågs vara lämpliga för »arbetare«, men de visade sig vara intressanta även »för ogifta tjänstemän«, som enligt marknaden inte kunde bilda familj förrän inkomsten medgav hyra för minst fyra rum och kök.

FRÄLSNINGSARMÉNS HUS, S:T ERIKSGATAN 30

Genom sin fars engagemang i Hudiksvalls Baptistförsamling hade Albin Stark kontakter inom Frälsningsarmén. Albin, med sina språkkunskaper, undervisade arméns officerare i engelska, vilket för dem var en nödvändighet att prata flytande. Dessa kontakter ledde till en del uppdrag för Frälsningsarmén i Stockholm. Ett exempel är Frälsningsarméns hus på S:t Eriksgatan 30 i kv. Hantverkaren med bygglov 1910. Kvarteret Hantverkaren inrymde samlingslokaler, kontor och bostäder för Frälsningsarmén och är fortfarande i Frälsningsarméns ägo. Byggnaden väckte uppmärksamhet på grund av sin storlek och utformning. Den stora orangefärgade byggnaden har ett hörnparti markerat av ett kraftigt torn. Fasaderna hålls visuellt samman dels genom en tydligt format bottenvåning med förhöjda valvformade entréer och fönster och dels en balkong som sträcker sig längs hela fasaden runt hörn vid sjätte våningen. Byggnaden pryds av en okonventionell blandning av sinsemellan olika burspråk, balkonger och fönsterpartier kring huvudentrén. Byggnadsutformningen är unik i sin lekfulla variationsrikedom. Redan här finns motiv som Stark senare kom att utveckla i flera av sina arbeten. Vindsvåningen inreddes 1922 av Albin Stark.

FRÄLSNINGSARMÉNS KRIGSSKOLA, SKEPPARGATAN 82

Ett annat exempel på uppdrag åt Frälsningsarmén är kv. Kornetten 9, Frälsningsarméns krigsskola, Skeppargatan 82 (1914–1915). Byggnaden blev snabbt känd för såväl fasadutformningar som inredning

Kv. Djursborg 2, 3 och 4, Erik Dahlbergs Allé 5, 7 och 9, 1912–1916. De tre sexvåningshusen har alla en egen fasadutformning rikt artikulerad i nationalromantisk stil med burspråk genom flera våningar, balkonger, markerad taklist och takkupor, vilket ger en varierad taklist, och omsorgsfullt utarbetade entrépartier.

Kv. Hantverkaren – Frälsningsarméns hus på S:t Eriksgatan 30 – sedd från korsningen S:t Eriksgatan och S:t Göransgatan. Notera den långa balkongen som sträcker sig längs hela fasaden runt hörn – ett motiv som återkommer i Albin Starks verk.

Kv. Kornetten, Frälsningsarméns krigsskola, 1915, sedd från Skeppargatan. Tegelbyggnaden har en disciplinerad symmetriskt komponerad fasad med ett kraftfullt format entréparti. Fasaden har eleganta balkonger med smidesräcken och en genomarbetad detaljutformning.

och detaljomsorg. Tegelbyggnaden har en disciplinerad symmetriskt komponerad fasad med ett kraftfullt format entréparti. Fasaden har eleganta balkonger med smidesräcken och en genomarbetad detaljutföring. Byggnaden var i uppdragsgivarens ägo lång tid och ägs i dag av Hotell Karlaplan.

KONTORSHUS PÅ KUNGSGATAN 9–13

Redan 1918 fick kontoret uppdraget att rita ett kontorshus på Kungsgatan 9–13 för Stockholms Idrottsförbund, avsett för idrottsföreningar. Ritningar finns endast som några kopior i förbundets arkiv. Uppdraget kom 1920 från AB Svenska Lloyd, bildat av försäkringsbolaget Engelska Lloyd.

Huset byggdes med butiker i gatuplan, i övrigt med kontor för eget bruk med uthyrningsmöjligheter. Fasaderna fick en nyklassistisk utformning som följde arkitekten Sven Wallanders plan 1915 med bottenvåning med välvda fönster, från början tänkt som en arkad med indragen bottenvåning efter mellaneuropeiskt mönster. Någon arkad blev det dock inte. Byggnaden uppfördes med bottenvåning i granitfasad och övriga våningar i putsat tegel.

Att Albin Stark under åren 1915–1917 studerade och tog examen på Konsthögskolans Arkitekturskola hade utvecklat hans insikter i värdet att samarbeta med konstnärer och integrera konstnärlig utsmyckning i arkitekturen. Entrén till Kungsgatan 9–13 markerades med portal med bronsskulpturer av Sydney Gibson. Även takfallet mot Kungsgatan fick utsmyckning i form av sex mycket stora »urnor«. Stommens bärande element var stålpelare med trälådor som kvarsittande form kring kvadrater av armerad betong, så kallat lådbjälklag. Stark hade ambitionen att byggnaderna skulle vara förändringsbara. I princip skulle alla innerväggar kunna rivras eller flyttas under byggnadens hela livstid.

Kv. Bocken, kontorshus på Kungsgatan 9–13, 1915. Fasad i nyklassistisk utformning med bottenvåning i granit och övriga våningar i putsat tegel. Albin Stark var mån om att integrera konstnärlig utsmyckning i arkitekturen. Entrépartiet har en markerade portal med flankerande bronsskulpturer och sex stora »urnor« på taket.

Perioden 1920–1924

År 1920 beslöt Östlihn och Stark att upplösa det gemensamma kontoret och att var och en skulle öppna egna arkitektkontor. Av Östlihn och Starks ritningar från 1909–1920 finns endast bygglovshandlingar kvar för innerstaden. Hela ritningsarkivet låg, efter det att firman delats, kvar hos Östlihn, men gick förlorat efter hans död. Östlihn fortsatte efter 1920 att rita ett stort antal bostadshus i innerstaden, enligt boken Malmarna nära 100 objekt.

Efter delningen av Östlihn och Starks kontor anställde Albin Stark på det nya egna kontoret dels ritaren Axel Svensson, som blev läromästare för sonen Erik Stark på 1930-talet, dels arkitekten Fredrik Lidvall (1870–1945) som varit anställd på det gemensamma kontoret. Han var en erkänd och framgångsrik arkitekt i S:t Petersburg och verkade i Ryssland under namnet Fjodor Ivanovitj Lidvall. Hans far var den kejsarlige hovskräddaren J P Lidvall. Fadern och sönerna behöll sitt svenska medborgarskap och Fredrik Lidvall fullgjorde sin värnplikt i Sverige. Han hade haft en omfattande verksamhet i S:t Petersburg innan han tvingades att lämna Ryssland. Bland hans arbeten kan nämnas Asow-Donbanken, ombyggnad av Hotel d'Europé, Hotell Astoria och greve Tolstojs fastighet på Fontanka. Han var också från 1910 professor vid Kvinnliga Polytekniska Högskolan i S:t Petersburg.

Fredrik Lidvall fortsatte sin verksamhet som nära medarbetare till Albin Stark fram till 1944, ett år före sin död. Samarbetet mellan dem började i en tid när nyklassicismen var stilbildande och Fredrik Lidvalls skicklighet med fasadernas ornamentering och utsmyckning kompletterade Albin Starks känsla för den arkitektoniska helheten och de rumsliga sambanden. Samarbetet mellan de två byggde på långvarig och ömsesidig respekt. Förutom de gemensamma arbetena på kontoret gav Albin Stark Fredrik Lidvall frihet att inom kontoret

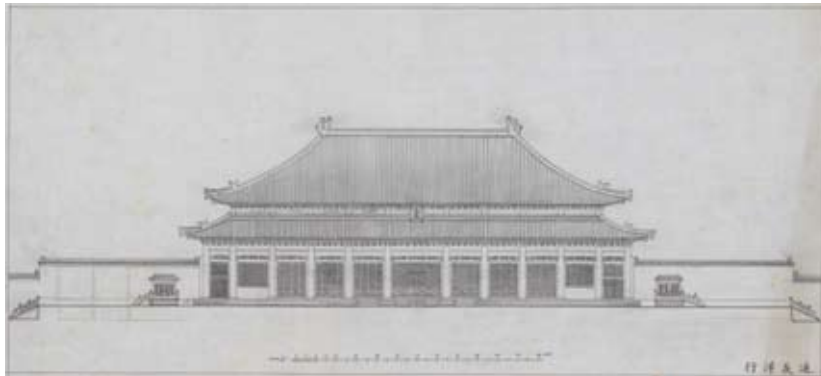
även utföra uppdrag under eget namn. Enligt boken Malmarna II ritade han (i boken kallad Folke Lidvall), under perioden 1922–1930, som egna uppdrag 16 objekt, bland annat kv. Musketören, Östermalm; kv. Munin, Norrmalm; kv. Verdandi, Norrmalm; kv. Gjutaren mindre, Norrmalm; kv. Dykaren, Kungsholmen; kv. Boveten och kv. Havren, Södermalm och kv. Veken, Södermalm, alla i Stockholm.

RESAN TILL KINA OCH JAPAN 1922–1924

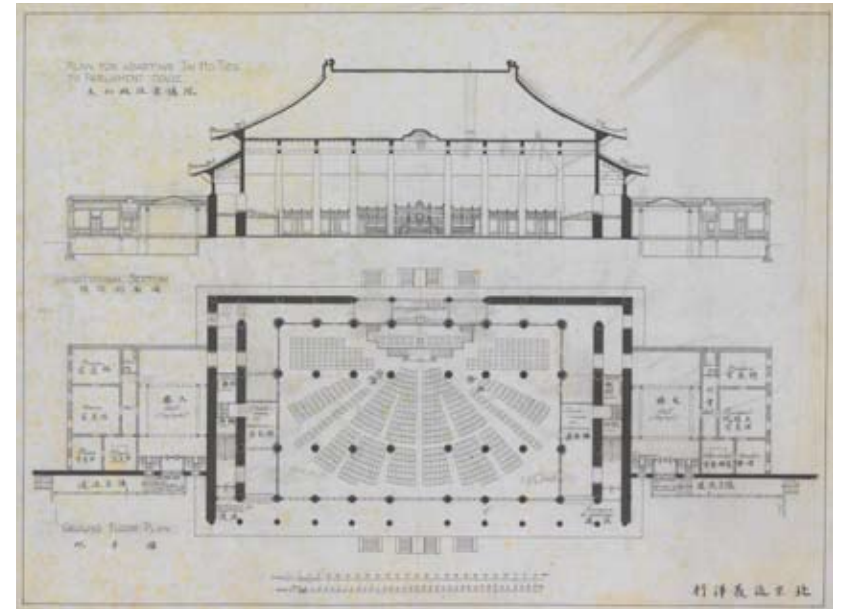
Den nu 37-årige Albin Stark beslöt 1922 att göra en längre resa för studier och praktisk verksamhet. Resan förde honom bland annat till Kina och Japan. För hustru och tre barn, det yngsta vid resans början endast tre år gammalt, skulle Albins långa frånvaro bli påfrestande. Albins beslut att ändå resa var att möjligheten att etablera kontor och flytta familjen till Kina lockade. Resan hade förberetts genom kontakten mellan Albin och den österrikiske affärsmannen Walter Möbius som bodde i Shanghai. Det fanns planer på att tillverka och exportera maskiner för tillverkning av ett slags lättegel, lean-tegel, i Kina. Under Albins bortavaro överlät han ansvaret för kontoret på Fredrik Lidvall. På en fråga från Erik långt senare varför fadern reste, hade Albin svarat: »Jag vet inte. Jag ville kanske komma bort från mig själv.«

Första anhalten på Albin Starks resa var USA, varefter han fortsatte till Kina. I Shanghai startade Stark 1923 ett arkitektkontor med namnet Tongyi Yanghang. Han fick bostad och kontor hos Walter Möbius och hans fru. Stark gjorde ritningar till två villor och en hästkapplöpningsbana i Tientsin. Det tänkta projektet tillsammans med Walter Möbius, att tillverka leantegel i Kina, kunde dock inte genomföras.

Albin Stark hade lätt att få kontakt med kineserna tack vare av sin personlighet. Han fick i Kina smeknamnet »Herr Månansikte«, vilket associerade till hans runda ansikte. Genom kontakterna i Shanghai och genom Oswald Siréns aktiva medverkan kom Albin Stark att få ett mycket speciellt uppdrag, nämligen att för den kinesiska rege-

Uppmätningsskiss av fasad till Ceremonihall i Den förbjudna staden utförd av Albin Stark 1923. Observera den rektangulära tavlan med inskription som fästs i mitten mellan de båda taken. Det är ett motiv som senare återkommer på fasaden till China-teatern vid Berzeeli park.

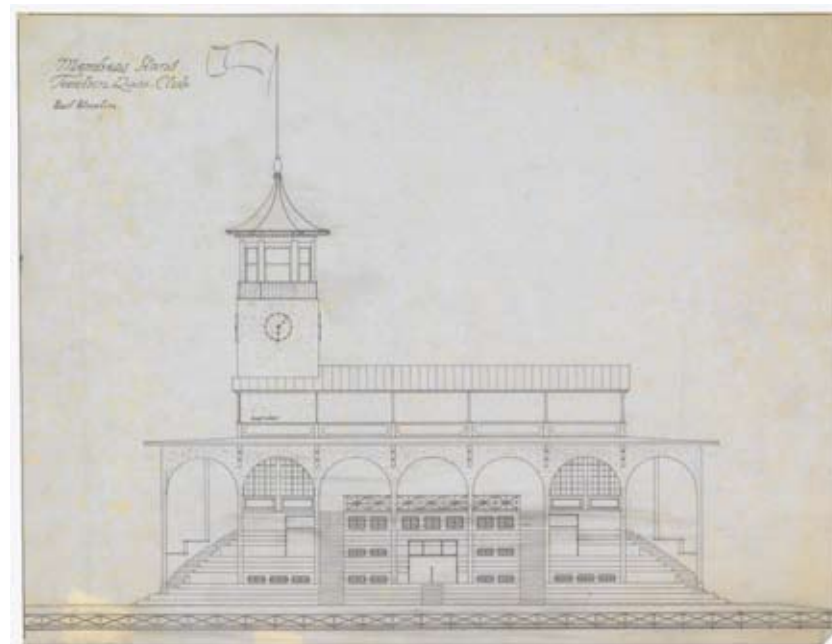

Förslag till ombyggnad av Ceremonihall i Den förbjudna staden i Beijing, till sal för det kinesiska parlamentet. I den rektangulära byggnaden finns 920 stolar med bord placerade i halvcirkelformade rader samt plats för president och ministrar. Från stolarna skulle det finnas siktlinjer mot presidenten trots att hallens tak bärs upp av en mängd tjocka pelare.

ringen i Peking göra ett förslag till Kinesiska Parlamentets förläggande till de Kejsarliga Ceremonihallarna i den Förbjudna staden i Peking. Den förbjudna staden kallades det gamla kejsarpalatset som byggdes i början av 1400-talet. Kejsardömet hade störtats 1911 och den avsatte kejsaren Pu Yi bodde fortfarande kvar i den norra delen av palatset, men de stora ceremonihallarna stod helt oanvända.

Albin Stark började den 1 februari 1923 med att göra uppmättningsritningar av Tai He Dian (Hallen av den högsta Harmonin), den centrala hallen i det gamla palatset med omgivande byggnader. Tre månader senare presenterade han uppmättningsritningarna samt ritningar för det begärda förslaget till ombyggnad av hallen för parlamentslokaler. I den rektangulära byggnaden fanns 920 stolar med bord placerade i halvcirkelformade rader och plats för president och ministrar. Från stolarna skulle det finnas siktlinjer mot presidenten trots att hallens tak bars upp av en mängd tjocka pelare. Ingen påverkan i den ursprungliga hallen fick ske. Starks plan var väl genomtänkt. Bland annat skulle ett nytt golv läggas över det ursprungliga. Om den planerade ombyggnaden skulle tas bort i framtiden skulle den gamla hallen vara orörd i varje del.

Stark fortsatte att mäta upp den inre delen i den Förbjudna Staden under april till juni 1923, något som aldrig skett varken förr eller senare. Starks förslag till ombyggnad för det kinesiska parlamentet genomfördes aldrig på grund av politiska oroligheter i landet. Albin Starks uppmättningsritningar publicerades sedermera av professor Oswald Sirén i det stora verket *The imperial palaces of Peking*. Den kunskap om kinesisk byggnadskonst som Albin på detta sätt lärt sig, skulle vid hemkomsten till Sverige visa sig vara till stor nytta då han fick uppdraget att rita den nya China-biografen i Stockholm. En anläggning som ännu finns kvar i Kina från 1923 är kapplöpningsbanan med tillhörande byggnader i Tientsin inte långt från Shanghai. Oroligheterna fortsatte i Kina. Under 1923 utbröt krig mellan Chiang Kai Sheks nationalistarmé och krigsherrarna i norra Kina.

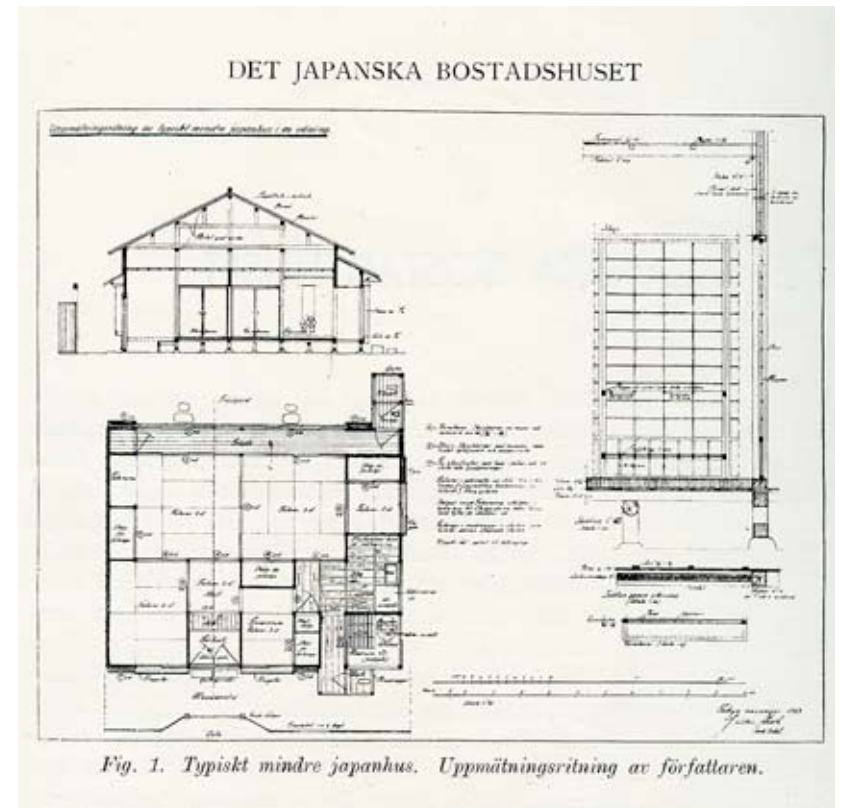

Ritningar till Kapplöpningsbana i Tientsin i Kina. 1923.

Under 1923 förordnades Stark av Svenska Utrikesdepartementet genom generalkonsuln i Shanghai att som specialattaché vid legationen i Tokyo rapportera om den stora jordbävningen som drabbade Japan den 1 september 1923. Han skulle undersöka vilka byggnads-material, särskilt trä, som kunde lämpa sig för export från Sverige till Japan. Stark uppehöll sig i Japan för detta ändamål i sju veckor. Rapporten skrevs i Sverige, daterad 15 februari 1924. Den är mycket omfattande i sin beskrivning av jordbävningen med åtföljande bränder. Rapporten innehåller, på sammanlagt 14 sidor i folieformat, en ekonomisk utredning, med ingående förslag till behov av material som lämpliga virkessorter att exportera från Sverige.

Under tiden i Japan hann Albin även med att göra uppmättningsritningar och beskrivning av ett japanskt bostadshus, vilket vittnar om hans stora intresse för boendeformer och bostadsplanering. Ritningen är publicerad i artikeln Det japanska bostadshuset av J Albin S:son Stark.

Albin Stark reste hem via Indien och återvände till Sverige i början av 1924.

Albin Starks uppmättningsritning av ett typiskt mindre japanhus. 1923.

Arkitektfirman Albin Stark 1924–1945

Perioden 1924–1930

Sedan Albin Stark återkommit till Stockholm fortsatte han omgående sin arkitektverksamhet med stor energi. Firman hade många uppdrag och var välkänd för sin långa erfarenhet av planering och projektering av flerbostadshus men även av kontor, biografier och liknande. Firman växte till en av de större arkitektfirmorna i landet. Många arkitekter fick sin praktik och vidareutbildning hos Albin Stark, bland dem Göran Sidenbladh, Folke Löfström, Tage Virke och Sture Frölén. De etablerade arkitektkontoren, som Starks, gav de yngre arkitekterna praktisk erfarenhet av yrkesutövningen. Det fanns en uttalad strävan från dåvarande Stockholms Arkitektförening på 1920-talet att arkitekter skulle utbilda andra arkitekter till att bli egna företagare. Albin Stark hade främst privata uppdragsgivare, bland dem byggmästaren Carl Zetterberg, Fastighets AB Valvet. 1925 antogs Albin Stark som arkitekt utom stat i Kungl Byggnadsstyrelsen, vilket innebar att han stod till Kungl Byggnadsstyrelsens förfogande för uppdrag.

År 1927 gjorde Stark en studieresa till Italien och två år senare studieresor till Frankrike och Italien. År 1931 företog Svenska Arkitektföreningen med Albin Stark som färdledare, en två veckor lång studieresa till England. Resan var väl förberedd och omfattade besök i London samt rundresa i södra England med buss. Genom resan stärktes kontakten med engelska arkitekter och de svenska arkitekterna fick kännedom om både nyare och äldre engelsk arkitektur.

År 1932 och 1934 gjorde Stark också resor till Tyskland för stu-

Albin Stark efter hemkomsten från Kina.

dier av stadsplaner, bland annat för hantverk och småindustrier. Genom Stuttgart-utställningen i Tyskland 1928 kom behovet av industriarbetarbostäder i fokus. En orsak var de undermåliga förhållanden som rådde i existerande slumområden där. Begreppet slum diskuterades även i Sverige. Som exempel på ett svenskt slumområde utpekades Gamla Stan i Stockholm. Ämnet behandlas utförligare på sid 78.

BOSTADSHUS PÅ TYSTA GATAN 4

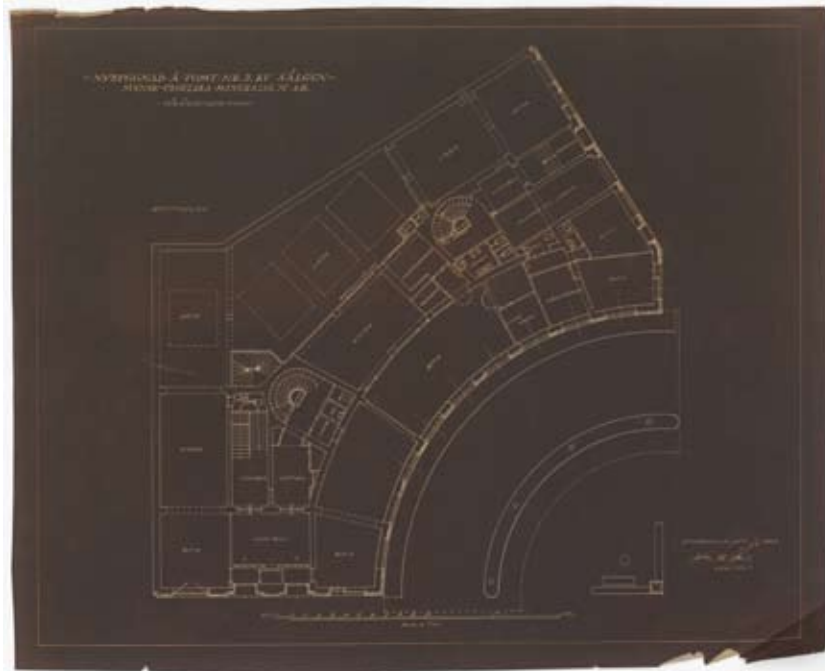
Ett utsökt vackert bostadshus i klassicistisk stil som Albin Stark ritat är Tysta Gatan 4, kv. Furiren 8 (1922–1923). Byggnaden har fem våningar varav en vindsvåning och en våning i ett plan under entréplanet. I takvåningens fasad finns tre vindskupor med ovanlig utformning och symmetriskt placerade. Planet under, paradvåningen, dominerar fasaden genom fyra höga fönsterdörrar med smidesräcken också symmetriskt placerade. I våning tre har fyra lika breda men lägre fönster placerats rakt under den övre våningens. Med entréplanets tre fönster och den förhöjda entréporten bryts symmetrin dels genom att porten sitter excentriskt dels att två av de tre fönstren »skjutits ihop«. En känsligt behärskad fasadkomposition!

SHELLHUSET, HÖRNAN BIRGER JARLSGATAN OCH RÅDMANSGATAN

Shellhuset, kv. Sälgen 2, i hörnan Birger Jarlsgatan och Rådmansgatan byggdes 1927 som kontors- och bostadshus för svensk-engelska mineraloljebolaget Shell med tillhörande bensinpumpstation framför huvudbyggnaden. Stark skissade huset enligt då rådande bestämmelser att en del av tomten fick bebyggas och resten skulle vara obebyggd mark. Stark gjorde upp med stadsarkitekten Sigurd Westholm att en del av marken fick anläggas mot gatan och resten på baksidan av byggnaden. Greppet var ovanligt. Huvudbyggnadens karaktäristiska böjda gatufasad var inte ett resultat av hans kinavistelse 1923 utan en anpassning till infarter för bilar från båda gatorna med pumparna mellan de två körbanorna. Över körbanor och pumpar byggdes ett

Kv. Furiren, bostadshus, Tysta gatan 4, 1922. Paradvåningen under takvåningen dominerar fasaden genom fyra höga fönsterdörrar med smidesräcken. Entréplanets tre fönster och den förhöjda entréporten bryter symmetrin genom att porten sitter excentriskt och att två av de tre fönstren förts närmare samman.

Kv. Sälgen 2, »Shellhuset« på Birger Jarlsgatan, 1927. Plan över bottenvåningen med bland annat butiker och de ursprungliga infarterna från Birger Jarlsgatan och Rådmanngatan till bensinpumpstationen.

»Shellhuset« sett från korsningen Birger Jarlsgatan och Rådmanngatan. Detaljer som smidesracket utefter den långsgående balkongen och utsmyckningar som Shellsnäckan finns kvar i ursprungligt skick. Byggnaden restaurerades för Wallenstam 2003.

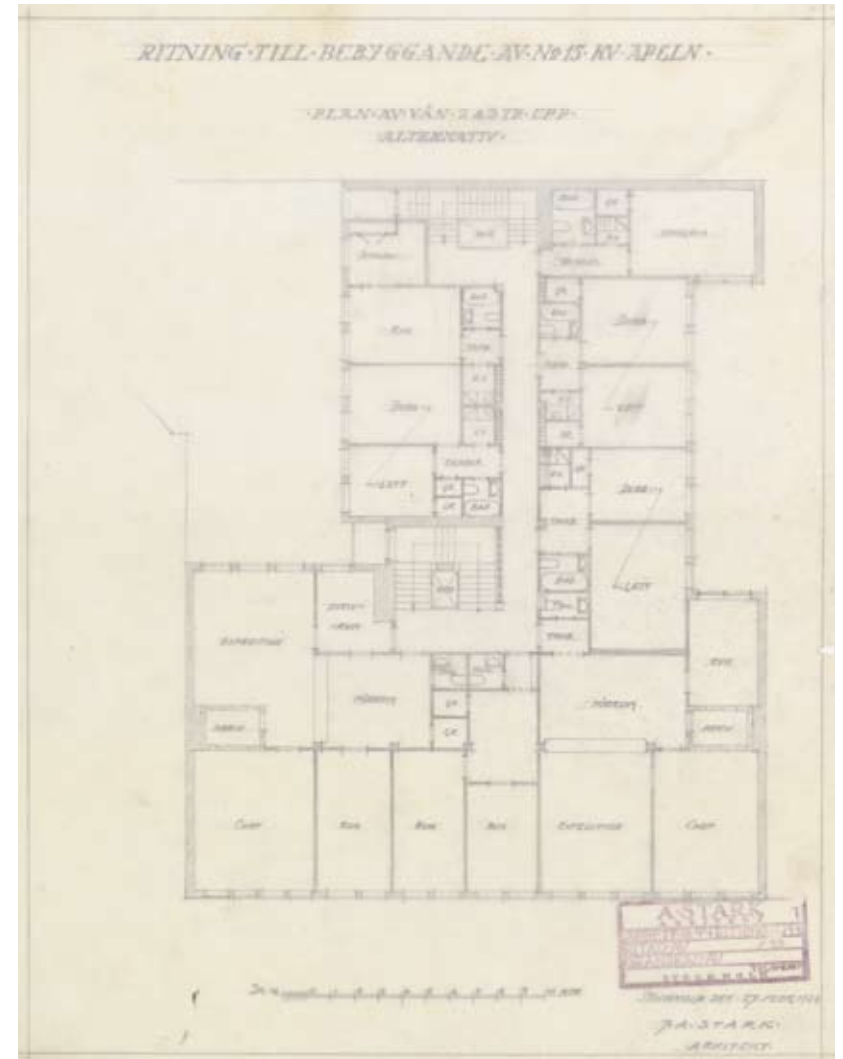
skärmtak, en nyhet för bensinstationer. Nu är både pumpstationen och taket borta. Fasaden har kvar sitt kännemärke i den vackert svängda formen. De två nedersta planen skiljs visuellt från de övre genom den långsträckta balkongen som går över hörn. Utsmyckning i form av bland annat smidesräcke och olika ornament, bland andra Shellsnäckan, ritades av Fredrik Lidvall som då var anställd på kontoret. Byggnadens utformning är åter ett exempel på Albin Starks förmåga att utvinna arkitektoniska kvaliteter ur komplicerade planförhållanden.

KONTORSHUS MED SMÅLÄGENHETER, APELBERGSGATAN 58

Kontoristföreningens kontorshus med smålägenheter på Apelbergsgatan 58 i kv. Apeln 15 (1928–1929) kan ses från Målargatan, en tvärgata till Kungsgatan, men ligger i övrigt ganska skymt vid den smala Apelbergsgatan. Stark lyckades, med stadsarkitektens stöd, utforma den del av kontorshuset som ligger i Målargatans fond och också är byggnadens entré, med en tornliknande påbyggnad som reser sig över kringliggande byggnader. I den fjärde våningen placerade Stark en elegant samlingssal med höga fönster. Fasaden domineras av salens tre höga franska fönster med smidesräcken. Det är ännu ett exempel på hur Stark med ett arkitektoniskt grepp kunde tillföra byggnaden en extra kvalitet. Även här såg Albin Stark till att göra kontorsytorna förändringsbara genom att bygga mellanväggar som var lätta att riva.

STORBIOGRAF VID BERZEELI PARK

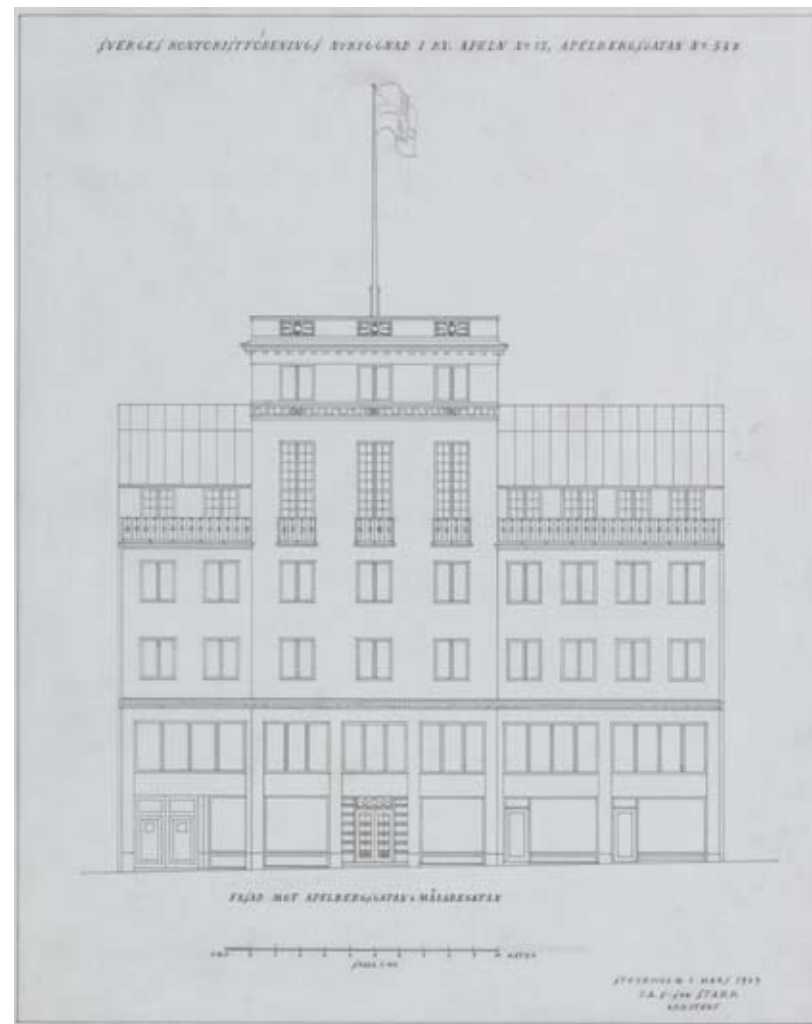
Byggherre och byggmästare Carl Zetterberg bestämde efter förhandlingar med Svensk Filmindustri att låta uppföra en storbiograf vid Berzeeli park i centrala Stockholm i kv. Styrpinnen 20, Näckros-gatan 3 (1927–1928). Biografen skulle ha 1500 åskådarplatser och även kunna användas som teater. Biografteatern skulle ha namnet China och ges en kinainspirerad form. Albin Stark anförtroddes uppdraget att vara arkitekt för projektet. Med den kännedom om kinesisk arkitektur han förvärvat genom sin kinaresa måste uppgiften

Kv. Apeln, kontorshus, Apelbergsgatan 58, 1929. Ursprunglig plan över kontorsvåning, som även innehöll smålägenheter.

Kv. Apeln, sedd från Målargatan. De nedre våningarna är ombyggda senare – jämför med originalritningen.

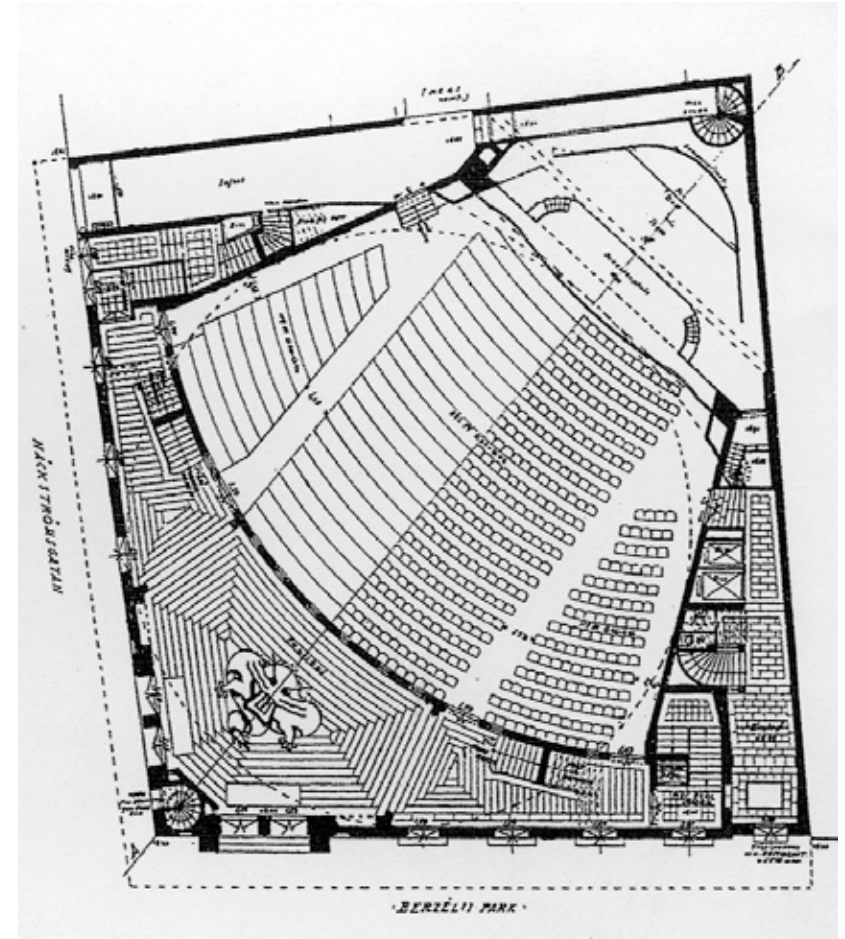

Kv. Apeln, Ursprunglig fasadritning med entré från Målargatan.

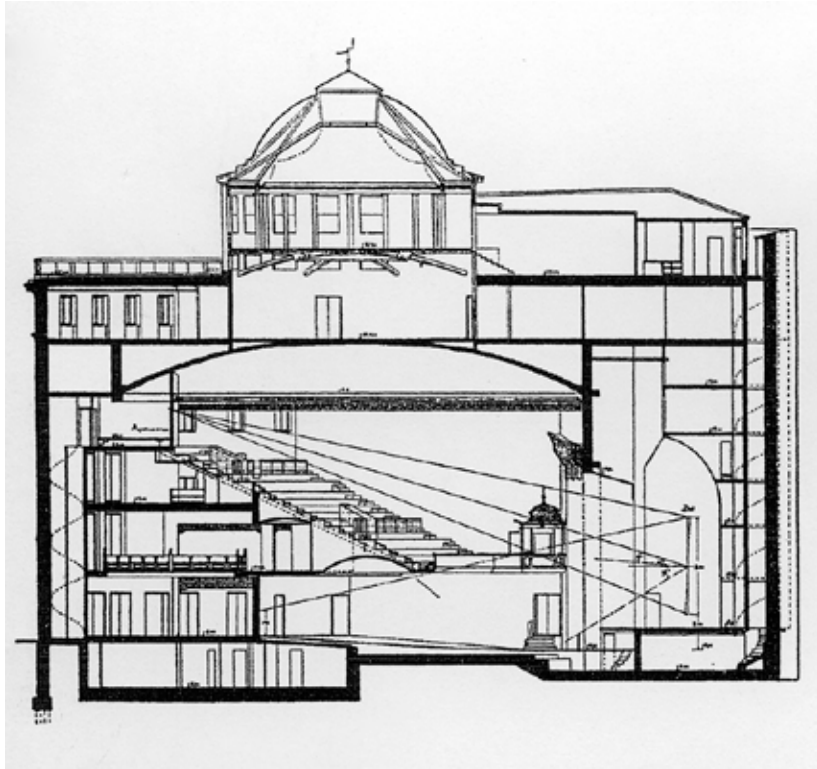
passat honom synnerligen väl. Under arbetet med uppdraget i »Den förbjudna staden« hade han också lärt sig hur viktigt det är att alla åskådare skall ha god sikt mot filmduk alternativt teaterscen. Alltså skulle inga pelare finnas som störde sikten på biografteatern China. Salongens stora tak måste bäras upp på annat sätt. Konstruktören N. Ranow löste problemet genom att konstruera den cirkulära kupolen med 26 meters spännvidd och endast 3 meters pilhöjd i armerad betong, som vilar på endast fyra upplagspunkter. För att få in så många sittplatser som begärts, gjordes läktaren så stor att den hade lika många sittplatser som parketten. Åskådarplatserna riktades efter diagonalen i det nästan kvadratiska omslutande rummet.

Filmprojektorns placering i förhållande till filmdukens stude-rades med stor noggrannhet, så att filmdukens lutning gav maximal bildkvalitet. Då man också genom SF visste att filmtekniken utvecklades mot att både kunna visa såväl talfilm som färgfilm och senare storfilmsformat, måste konstruktionen göras så att den klarade att inrymma andra format av filmduken. Ytterligare krav på scenutrym-met kom också i och med att Karl Gerhard och Ernst Rolfs revyer började visas på Chinateatern. Då fick sidostyckena av proceniet tas bort och orkesterdiket byggas över för att scenen skulle bli större. Albin Starks vackra teatersalong med den cirkulära kupolen, läktare och scen bildar i kombination med den två våningar höga foajén en upplevelserik arkitektonisk helhet. Här inbjuds besökaren själv att röra sig i ett fantastiskt utformat arkitektoniskt landskap med nivåskillnader och utblickar. Till detta kommer dekor och ornamentering i kinesisk stil som skapades i samverkan mellan Albin Stark och konstnären Ewald Dahlskog. Dahlskog utformade dörrarna till salongen med intarsia i olika träslag och stuckdekorationer i foajén och salongen med gammal stuckolustroteknik.

Fasaden mot parken är intressant tack vare sin komposition. Den stora släta fasadytan ger ett dominerande intryck. Som kontrast står ett par drygt tre våningar höga joniska kolonner krönta

China Teatern. Plan över foajén och parkett, inplacerad längs diagonalen på den nästan kvadratiska tomten.

Kv. Styrpinnen 20, Chinateatern på Näckrosgratan 3 vid Berzeeli park, 1927–1928. Sektion genom teatersalongen med siktlinjer mot scenen /filmduken från projektorrummet bakom läktaren samt från bakre parkett.

China Teatern. Fasadritning. Överentréväningens skärmtak domineras fasaden mot Berzeeli park av tre joniska kolonner krönta av lyktor och inramande fyra stora spröjsade fönsterpartier och namnet CHINA. Denna ensemble kröns av en rektangulär tavla med kinesiska tecken, som betyder »Det fulländade seendets hus«, ett passande namn för denna storslagna biografteater.

av lyktor och inramar fyra stora fönsterpartier och namnet China. I fasaden finns fler vertikala fönsterpartier och högst upp en lång svit av kontorsfönster. Vidare ingår en blandning av ornamentala tecken: kinainspirerade inslag; 1920-tals citat, 1930-talsformade fönster. Och ändå hänger allt ihop genom den säkra kompositionen! Över namnet China finns en inramad yta med kinesiska tecken, påminnande om den som kröner en av de av Albin uppmätta fasaderna i Den förbjudna staden, se sid 24. Med kinesisk skrift står där: »Det fulländade seendets hus«. Takvåningen med restaurang brann 1970 och har sedan byggts om fler gånger. Takvåningen vilar på betongkupolen som besitter en anseelig bärförmåga.

För en mer utförlig beskrivning: se Albin Starks artikel: »Den moderna biografteatern«, Byggmästaren, häfte 11, 1929.

Albin Stark lär också ha inrett restaurang Pagod i Södra Kungstornet i Stockholm. Detta har dock inte kunnat bekräftas och fotografier av restaurangen saknas.

AHLSTRÖMSKA SKOLAN PÅ KOMMENDÖRSGATAN

Nya elementarskolan för flickor, även kallad Ahlströmska skolan, i kv. Brandvakten 7, har en lång förhistoria som här berörs översiktligt och är ett intressant exempel på kvinnors kamp för högre, akademisk utbildning. Anna Ahlström (1863–1943) disputerade 1899 i Uppsala med en avhandling på franska om Flauberts språk. Efter sin doktorexamen 1902 sökte hon ett lektorat men fick svaret av rektorn att: »Det förstår väl fröken själv att vi inte anställer fruntimmer.« Anna Ahlström beslöt då samma år, att bilda en egen skola med namnet »Nya elementarskolan för flickor«, som öppnade höstterminen 1903 i lokaler vid Kommendörsgatan 25 för 15 flickor och en gosse. Gossen fick endast gå i första klass. Ellen Terserus kom till skolan 1907. Skolan växte snabbt. Anna Ahlström planerade 1914 att skolan skulle kunna ta emot 1000 elever och behövde därför en betydligt större skolbyggnad.

Skolans lokaler på Kommendörsgatan låg granne med kv. Brand-

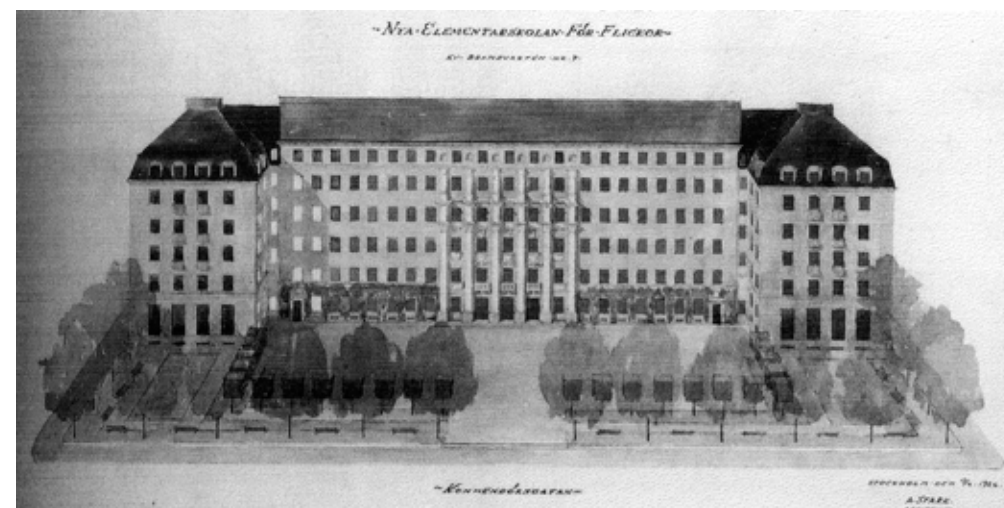
China Teatern. Fotografi från parkett mot orkesterdiket och scenen. Väggen i fonden ornamenterad i kinesisk stil.

vakten, den så kallade »cirkustomten« som var bebyggd med först cirkus, sedan utställningshall och industripalats, som brann ner i mars 1913. Anna Ahlström såg då chansen att uppföra en skolbyggnad på tomten, men angav inte officiellt »Cirkustomten« som plats, eftersom kommunen ännu inte hade beslutat vad tomten skulle användas till. Anna Ahlström uppdrog åt arkitekten Gustaf Pettersson (1887–1925) att göra ett förslag till skolbyggnad med kalkyler i »visst kvarter«. Ritningarna finns bevarade. Skolan skulle bestå av en mittbyggnad mot Kommendörsgatan med flyglar, hela 90 meter, innehållande både skola och bostäder. Byggnaden skulle kunna innehålla lokaler för 1000 elever. Byggekostnaden kalkylerades till runt 2,5 Mkr. Planerna skrinlades vid krigsutbrottet 1914.

År 1919 köpte Anna Ahlström tomten med avsikt att 1920 bygga utifrån de bevarade ritningarna men på grund av dyrtiden 1920–1922 uppsköts planerna. Gustav Pettersson avled och uppdraget att rita färdigt skolan gick till Albin Stark när han återkom från Kina januari 1924. Anna Ahlström hade växt upp i en byggarmiljö. Hennes far var byggmästare som byggde och ritade hyreshus. Han var vid sin död 1904 älderman i Murmästareämbetet, ett skrå från 1500-talet. Hennes far hade byggt Kungl Biblioteket och Konstakademien, stora mycket dominerande verk. Det står helt klart att Anna Ahlström ville markera sin från år 1900 förda kamp för att stärka kvinnors rätt till utbildning och en plats i samhället bland annat genom att ge sin skola en imponerande yttre och inre utformning.

Albin Stark följde i stort den uppläggning som Pettersson gjort dock med några väsentliga förändringar:

- Fasaden mot Kommendörsgatan och skolgården, Fredrika Bremers plan, ändrades så att mittpartiet fick behålla kolonnmotivet men med sex kolonner istället för åtta. Kolonnerna tänktes krönta med skulpturer, som dock inte blev genomförda utan ersattes av stenblock. Förslag till skulpturerna gjordes av Otto Strandberg. Endast två små modeller i gips finns kvar.

Kv. Brandvaktens 7, Ahlströmska skolan. Perspektivbild över skolbyggnaden, som flankeras av de två flygelbyggnaderna med bostäder, som inramar Fredrika Bremers plan med skolgården vid Kommendörsgatan.

- Stark ändrade planeringen så att de tidigare två översta våningarna av skolbyggnaden med stora bostadslägenheter ersattes med enrumsbostäder. Dessa kunde till en början hyras ut och senare lätt byggas om till nya klassrum. Starks idé var här liksom i nästan alla hans projekt att byggnader ska vara förändringsbara. De större bostäderna placerades i de båda flygelbyggnaderna. Notera hur skickligt Stark kombinerar flygelbyggnadernas sex våningar med den långsträckt skolbyggnadens sju våningar utan att helhetsintrycket störs. Och detta genom att fönstren i flyglarnas takkupor linjerar med sjätte skolvåningens fönsterrad.
- Interiörerna präglas av omsorg om material och detaljutformning. Skolan och byggnaden är utförligt behandlade i boken *Två bildade kvinnor och en skola*, redaktör Kerstin Stark, utgiven av Stockholmia Förlag 1999 nr 142. Stockholmsmonografier.

Albin Stark satt med i styrelsen för Stiftelsen Anna Ahlström och Ellen Terserus från 1925–1945, då han efterträddes av Erik Stark 1945–1995. Erik var verksam med skolbyggnaden som ledamot i stiftelsens styrelse och dess fastighetsbolag till dess bolaget med tillhörande fastighet såldes 1995 till Stiftelsen Carlssons skola.

ALBIN STARKS ENGAGEMANG FÖR VÄLPLANERADE OCH BILLIGA BOSTÄDER

Lungtuberkulos härjade i Sverige sedan 1700-talet. Dödligheten i städerna ökade på 1870-talet för att därefter långsamt sjunka. Flera faktorer gjorde att befolkningen avled i TBC till exempel otillräcklig näringstillförsel, bristande hygien och dåliga bostadsförhållanden som ofta följde i den snabba urbaniseringens fotspår. Trångboddheten var svår i Sverige långt in på 1900-talet. Arbetarbefolkningen bodde till överväldigande del familjevis i ett enda rum. Detsamma gjorde statare, torpare och lågavlönade i allmänhet. I städerna var dessutom inneboendesystemet utbrett. Det var högre dödlighet i TBC i de stadsdelar där arbetarbefolkning bodde jämfört med de mera väl-

Ahlströmska skolan. Skolbyggnaden och flyglarna sedda från Kommendörs-gatan.

beställda centrala stadsdelarna. Även låglönebostädernas kvalitet och inredning hade ofta negativ påverkan med fukt, kyla och obefintliga vädringsmöjligheter som normala inslag. TBC-patienter behandlades på sanatorier för att få frisk luft, sol och näringsrik föda. Dödligheten var ändå stor. Först när behandling med antibiotika kom kunde lungtuberkulosens spridning upphöra.

Trångboddheten och dåliga sanitära bostadsförhållanden bland de lågavlönade var ett problem från folkhälsosynpunkt. Att bygga bostäder var dyrbart och de som byggde måste förvissa sig om att det fanns köpare eller hyresgäster som kunde betala vad det kostade för att få en tjänlig bostad. Hyreshus byggdes i början av seklet till största delen av privata företagare på den öppna marknaden. Byggmästarna måste räkna med att vid försäljning av det färdiga huset få en skäligen vinst för att kunna fortsätta produktionen. Beräkning av bostadshyrorna var beroende av efterfrågan, betalningsförmågan, kostnadsläge med flera faktorer, vilket gjort att bostadsbyggandets omfång varierat mycket över tiden i Sverige. Här görs ett försök att visa på storleken av produktionen av hyreslägenheter under olika skeden med utgångspunkt i förhållandena i Stockholm och vad som påverkat fluktuationerna.

År 1919 antogs en hyresreglering som innebar en låsning av hyrorna i nyuppförda hyreshus och kom att gälla till 1930-talet. I befintliga hyreshus höjdes inte hyrorna mellan 1921–1930. Åren 1922–1923 tog bostadsbyggandet fart och pågick till 1930. Mellan 1920–1939 rådde deflation, det vill säga penningvärdet ökade, vilket fick till följd att många fick råd att hyra allt större bostäder. År 1930 försämrades ekonomin i ett slag på grund av Kreugerkraschen. Många hade inte längre råd att skaffa hyreslägenhet. Vid Stockholmsutställningen samma år hade ett program för framtida bostadsbyggande diskuterats som kom att få inverkan på produktionen av hyreslägenheter, i vilken Albin Stark deltog, se nedan. 1933–1939 ökade bostadsbyggandet i Stockholm igen, bland annat genom utbyggnad på hela nedre Gärdet och

på västra Kungsholmen. Lägenhetsytan minskade under 1930-talet till minst 38 kvm för två rum och kök genom att minimiytor infördes. Under krigsåren 1940–1945 byggdes färre bostadshus i Sverige.

MÄTETAL FÖR UTHYRNING AV BOSTÄDER BÖR ÄNDRAS!

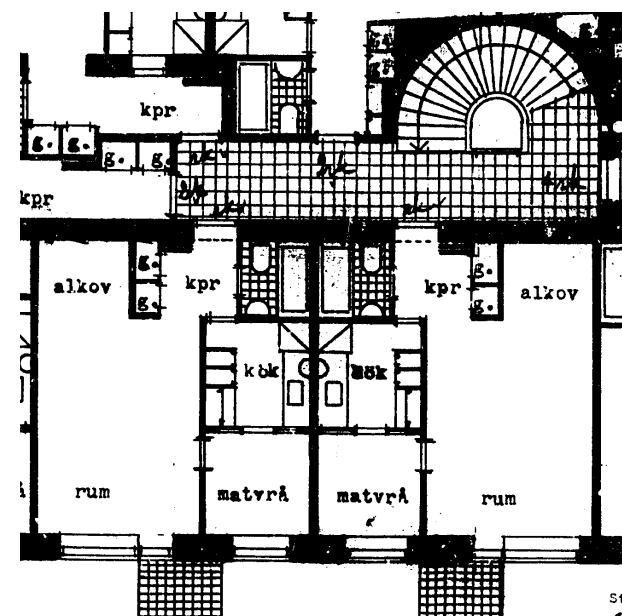
Albin Stark och Josef Östlihn ritade, som tidigare sagts, flerbostadshus mellan 1909 och 1920. För att få kunskap om hur flerbostadshus i Stockholm planerades vid denna tid, studerade Stark byggnadslovsritningar i byggnadsnämndens arkiv. Han undersökte dels antalet rum i olika stora bostäder och dels den totala ytan för respektive bostad. Han fann i genomsnitt var en enrumslägenhet 30 kvm stor. Utifrån dessa studier myntade han begreppet »en normaleldstad » om ett rum och kök med en bruttoarea på 30 kvm. Med detta som mall kunde han räkna ut hur många rum det gick att få in på ett våningsplan. Han visste då också hur stor hyran skulle bli eftersom man betalade hyra per rum oberoende av deras ytstorlek. Genom kontorets genom åren mycket omfattande produktion och Albin Starks intresse hade han tillägnat sig ansenlig kunskap även i fastighetsekonomi. Utifrån slutsatser han dragit av sina erfarenheter och sin analytiska förmåga, deltog han i den offentliga debatten på flera områden.

Ett första inlägg i den debatt om produktionen av hyreshus, som Uno Åhrén initierat i tidskriften Byggmästaren 1929, skriver Albin Stark under rubriken Mätetal för uthyrning av bostäder. Han konstaterar att »eldstaden«*, ett annat ord för rum, dit också köket räknades, »varit mätetal för bostadens uthyrning, värdering och statistik«. En eldstad, ett rum, kunde variera starkt i storlek från 6 kvm, eller ibland mindre för köken och upp till 30, 40 eller 50 kvm eller mer. Storleken på lägenheternas yta kunde alltså variera mycket från fall till fall. Mätetalet »eldstad« var måttstock för hyror för bostäder och också i stor utsträckning för fastighetsbelåningen. Albin Stark konstaterar också att även om rumsstorlekarna varierade kraftigt blev medelbruttoytan per eldstad relativt lika i nybyggda

fastigheter inom samma område och byggda under samma tidsperiod. Det kunde skilja på 10 procent golvyta mellan lägenheter av samma typ och standard. Skillnaderna märks ännu mer i en jämförelse mellan olika tidsperioder.

Medelytan hade 1921 ökat för smålägenheterna tack vare tillkomsten av hall och badrum, men minskat för större lägenheter. I och med att funktionalismens tankegångar vann mark, var Albin Stark medveten om att nya krav skulle komma att ställas särskilt på fler rum i de små lägenheterna så att »barnen och föräldrarna och barnen av skilda kön från viss ålder få med vägg från varandra skilda sovplatser«. Albin Stark hävdar att för att få en rättvis jämförelse mellan lägenheternas standard bör man dels gå över till att beräkna lägenheternas kvadratmeteryta dels specificera priset för olika inredningsdetaljer som WC, badkar, tvättställ, slasktratt, spis med ugn och varmskåp, antal ljuspunkter etc.

Hyresgästerna kunde på så sätt lätt jämföra och kontrollera sin bostad med andras, pläderar Albin Stark. »Och«, avslutar han sin artikel, »kanske det allra viktigaste – den planritande arkitekten får frihet att utforma bostaden till största möjliga anpassning till den moderna människans krav, fri från det gamla eldstadsbegreppets klavbindande band«.

Stockholm 1 januari 1928.

Albin Stark
A. Stark
arkitekt.

Exempel på välplanerade och små bostäder. Rum med alkov och balkong, badrum, matvrå vid fönstret samt indirekt belyst kök. Spegelvända lägenheter med samlade rörstammar. Nybrogatan 20.

*Begreppet Eldstad: » När begreppet eldstad användes för att angiva storleken av en lägenhet eller en byggnad, skall med en eldstad förstås ett rum eller ett kök. Såsom kök räknas kokvrå + matvrå, endera med fönster. Såsom en halv eldstad räknas en kammare.

Hall och tambur med eller utan fönster räknas icke såsom eldstad. Ej heller enbart kokvrå eller matvrå. Inte heller WC eller badrum räknas som eldstad.

Rum är ett fönsterförsedd bostadsutrymme med en golvyta större än eller lika med 9 kvm. Kök är ett fönsterförsedd köksutrymme med en golvyta större eller lika med 6 kvm. Kammare är ett fönsterförsedd bostadsutrymme med en golvyta större än eller lika med 6 kvm, men mindre än 9 kvm. Kokvrå är ett köksutrymme med en golvyta mindre än 6 kvm. Matvrå är ett bostadsutrymme med en golvyta mindre än 6 kvm.«

Uppgifterna är hämtade ur Årsbok 1940, Institutet för värdering av fastigheter i Stockholm. Auktoriserat av Stockholms handelskammare.

ALBIN STARKS ENGAGEMANG

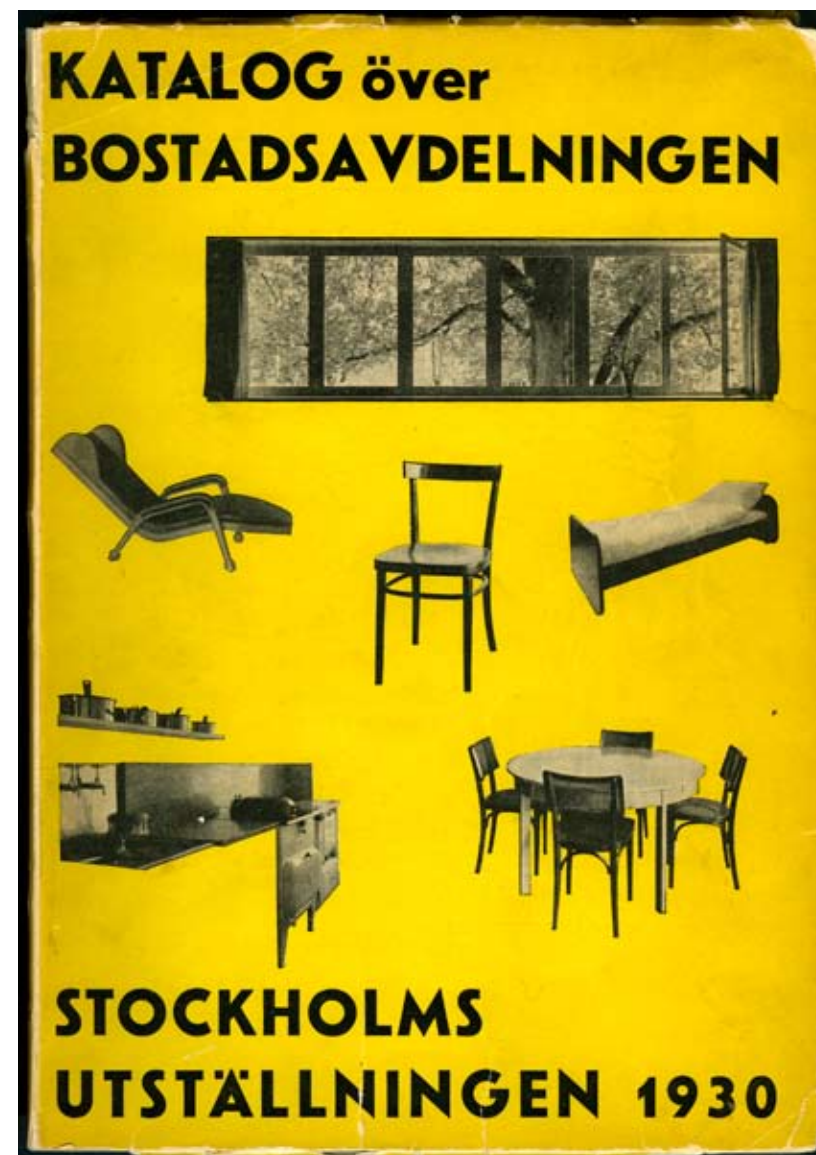
I STOCKHOLMSUTSTÄLLNINGENS BOSTADSAVDELNING 1930

Stockholmsutställningen medförde att begreppet »funktionalism« eller kortformen »funkis« kom i allmänt bruk och blev föremål för en både allmän och intern debatt. Gotthard Johansson skrev i Svenska Dagbladet 1929–1930 en serie artiklar som sammanfattades i boken *Funktionalismen i verkligheten* 1931 på Albert Bonniers förlag. Funkis uppfattades på 1920–1930-talet av många mest som en ny arkitekturstil som snabbt skulle föråldras. I det följande behandlas inte Stockholmsutställningen i sin helhet utan endast utställningens Bostadsdel som den presenteras i »Katalog över bostadsavdelningen. Stockholmsutställningen 1930«.

Den lilla bostaden intresserade Albin Stark mycket tidigt och intresset växte under hans studieresor i Europa under 1920- och 30-talet. Utställningen i Stuttgart i Tyskland 1928 och CIAM-kongressen (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) samma år hade pekat på behovet av att kunna bygga bostäder även för industriarbetarklassen. Enligt Walter Gropius var grundkravet att ge »varje vuxen människa ett eget rum, även om det är ett litet rum«. Intresset grundades också i Albin Starks fall på egna erfarenheter från barn- och ungdomen. Albin Stark sade ofta på 1930-talet: »Kom ihåg att halva svenska folket i hela landet föds, lever och dör i ett rum och kök.«

I inledningen till *Katalog över bostadsavdelningen*, Stockholmsutställningen 1930, skriver Gregor Paulsson: Bostadsproblemet »skulle icke vara ett av de viktigaste i vår tid att lösa, om man släpper lösa det, det vill säga helt enkelt kunde utan förändringar övertaga vad fädren skapat och släpper ifrån att skapa för vår tid nödvändiga och förut icke kända byggnadsobjekt«. Det gällde att »angripa bostadsbyggandets och bostadsinredningens problem från grunden.«

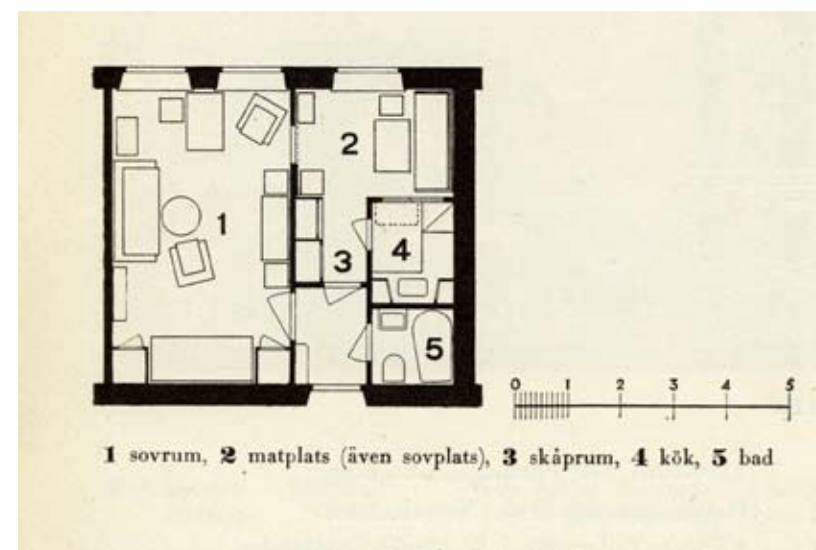
Den ledande tanken för utställningen var att visa bostäder folk behövde och till hyror som en befolkning med små inkomster hade

Omslagsbild av »Katalog över bostadsavdelningen«.

råd med. I programmet till utställningen sägs att »De projekterade bostäderna äro avsedda att vara ekonomiskt bärkraftiga. Ingen form av kommunal subvention eller dylikt förutsattes. Därför kommer den undre ekonomiska gränsen i varje särskilt fall att vara den gräns då möjligheten att i den fria marknaden producera ifrågavarande bostadstyp upphör«.

Sven Markelius skriver: »Problemet har blivit att i stor omfattning bygga billiga bostäder utan åsidosättande av berättigade krav på hygien, bekvämlighet och trevnad. Byggnadskostnaderna måste nedbringas genom en ekonomisk organisation och ett effektivt utnyttjande av moderna tekniska resurser.« Förutsättningarna för ett hushåll med låg inkomst och ett stort antal familjemedlemmar borde särskilt beaktas. Statistiken visade att stor trångboddhet rådde i de mindre lägenhetstyperna. I lägenheter mindre än tre rum och kök bor till exempel 176 personer per 100 eldstäder, där en eldstad är ett rum eller ett kök. Räknar man inte med köket som sovrum, blir resultatet mycket otillfredsställande. 15 olika lägenhetstyper visades på Stockholmsutställningen. Urvalet lägenhetstyper hade gjorts utifrån två kriterier: Hushållens storlek (antal personer under och över 13 år) samt hyra i procent av hushållens årsinkomst. Ytterligare behov skulle tas med, nämligen att fastställa den rätta standarden för en bostad. Det första var att varje vuxen hushållsmedlem skulle ha ett eget sovrum, även om det måste bli litet. Det andra, att i varje bostad måste finnas ett större rum för gemensamt bruk. Om detta kunde uppnås skulle bostaden tillfredsställa två livsformer: behov av ensamhet respektive samvaro, individualism respektive kollektivitet. Vidare borde ett mänskligt krav på en bostad vara att varje bostadsrum har tillgång till mesta möjliga sol. Ytterligare ett behov att lösa fanns i programmet, nämligen hur matlagningen i bostaden bäst skulle ordnas. Problemen att lösa dessa behov blir störst för de små lägenheterna, där en lösning var att nattetid utnyttja delar av de gemensamma utrymmena för enskilda sovplatser.

Lägenhetstyp nr 3, av Albin Stark, ur *Katalog över bostadsavdelningen*. Hushållens storlek: 2–3 personer. Matplatsen är planerad för att också fungera som sovplats.

I Katalog över bostadsavdelningen beskriver Albin Stark under rubriken Principer för kostnads- och hyresberäkning av hyreslägenheterna och egna hemmen hur dessa beräkningar gjorts. För vart och ett av de 15 lägenhetstyperna gjordes detaljerade kostnads- och hyresberäkningar från den minsta lägenheten på 29 kvm och en årshyra på 764 kronor till den största på 111 kvm och en årshyra på 2 933 kronor. Han konstaterar: »För de bredare lagren av moderna lägenheter har ekonomisering med utrymme och material och byggande av bostadstyper med ungefär samma ytinnehåll för olika behov blivit en brännande nödvändighet, som Stockholmsutställningen nedlagt ett stort arbete på att utreda och i dessa bostadstyper exemplifiera. Att använda begreppet eldstad som måttetal för hyran för dessa typer ha både ritningar och kostnadsberäkningar visat vara omöjligt. Som måttetal för hyresberäkningen har använts kvadratmeter golvyta, som torde vara det exaktaste och mest beskrivande som står till buds.« Albin Stark efterlyser också att »bestämmelser för hygien, säkerhet och hållfasthet bleve likartade i hela landet«. I utställningen hade samtliga 15 lägenhetstyper försetts med badrum. Detta ska ses mot den verklighet under vilka många levde när det gäller badrum i hyreshus. Sådana kunde finnas inom byggnaden, utom byggnaden, ett visst antal badrum i byggnaden eller antal lägenheter per badrum, enligt en jämförande statistik Albin Stark ställt upp.

Gotthard Johansson skriver i Funktionalismen i verkligheten om Stockholmsutställningens Bostadsavdelning att denna kommer att sätta bestående spår framför allt genom att den visar på problemen och föreslår lösningar med sikte på framtiden. I det avseendet är bostadsavdelningens ambitioner de verkligt funktionalistiska på Stockholmsutställningen. »Bostadsavdelningen skall studeras med planer och kostnadsberäkningar i handen – och det är lätt gjort med hjälp av den förträffliga katalog, som utarbetats – om man vill ha något verkligt utbyte av den och förstå den egentliga meningen med den.« skriver Gotthard Johansson.

ALBIN STARKS FÖREDRAG »BOSTADSPLANENS UTVECKLING«

År 1932 håller Albin Stark ett föredrag vid Stockholms Byggnadsförenings sammanträde den 20 april kallat Bostadsplanens utveckling under senare år. Stark redogör för den stockholmska hyreshusplanens utveckling från 1700-talet till 1932. Här tydliggörs hur olika förordningar och krav påverkat lägenhetsplanernas utveckling, där inte minst kravet på ljus och luft ledde till att stadsplanerna förändrades. Gatorna gjordes allt bredare för att slutligen lösas upp till stadsplaner med lamellhusbebyggelse.

Stark visar på tre kategorier av hyreshus:

- De privatfinansierade det vill säga den fria marknadens, som söker den betalningskraftiga delen av folkskikten
- HSBs hus, med kommunala bidrag, som söker få fram enklare och billigare lägenhetstyper »med avprutning på den sanitära lyxen för att framför allt tillgodose sina medlemmars krav på prisbillighet per rumsenhet för en dock fullt modern bostad«
- Billiga bostäder, vars produktion starkt understöds av staden. »Dessa bostäder produceras för det befolkningsskikt, som icke har råd att hyra en god bostad i öppna marknaden och icke kan fullgöra HSBs vanliga villkor för en bostad i deras hus. Staden ger här förutom en rabatt av halva tomtvärdet lån inom 90 procent för bostadsföreningar och 85 procent för privata företagare med villkor att staden godkänner planläggningen och även hyresgästen och bestämmer hyran på basis av skälig förräntning av självkostnaden.« »De billiga bostädernas planläggning är närmast jämförbar med HSBs typer men de är enklare inredda och sakna badrum i lägenheterna, men ha då gemensamma sådana i källarvåningen.«

Tendensen är, menar Stark, att sovrummen görs allt mindre men ökar i antal. Stark menar också att den minsta lägenhetstypen ett rum och kök bör försvinna som huvudtyp för familjebostaden och ersättas

med två rum och kök, under övergångsperioden med två rum och kokvrå. Mellanväggar bör göras lätt flyttbara och invändiga murar ersättas med pelare för att underlätta förändringar.

I många avseenden förutser Albin Stark den kommande utvecklingen för bostadsplanering. De lägenheter som Albin Starks kontor ritade, stora som små, var väl genomarbetade och alltid försedda med badrum. Se exempel i kv. Roslagsbanan, sid 66.

Perioden 1930–1940

FINANSIERING AV BYGGNADSVVERKSAMHET UNDER 1930-TALET

Under 1930-talet fram till 1934 började Stockholm byggas ut utanför tullarna. Verksamheten krävde betydande kapital. Banker, försäkringsbolag, hypoteksbolag och ett flertal kreditinstitut för fastighetsbelåning beviljade stora lån.

Till grund för belåningen låg taxeringsvärde eller annan fastighetsvärdering, aktuellt ränteläge samt de kreditgivande bolagens bedömning av låntagarens möjligheter att fullgöra sina amorteringar. Belåning i kreditgivande banker och försäkringsbolag var knuten till fastighetens taxeringsvärde, där bottenlån normalt gavs till 50–60 av taxeringsvärdet och sekundärlån inom 75 procent till räntor på 3,6 procent respektive 4,5 procent. Taxeringsvärde på enskilda fastigheter sattes av taxeringsverket. Ett problem var att den omfattande byggverksamheten medförde att det kunde ta upp till två år för taxeringsverket att sätta taxeringsvärdet. Under denna tid fanns endast kreditivlån som alternativ. Men kreditivlånen löpte med gällande bankränta med 9–12 procent vilket alltså blev en stor belastning i fastighetsförvaltningen för flerbostadshus. Emellertid justerade hypoteks- och bostadskreditivinstitutionerna gränserna uppåt genom att värderingar över hela landet skedde efter utveckling av enhetliga principer och detaljerade anvisningar av fastighetsekonomer.

Fastighetsvärdering för belåning har gamla anor. Riksens ständers bank bildades 1658 i vilken fastigheter kunde belånas. Brandkontoret i Stockholm bildades 1746 och åtgärder mot brand infördes med bestämmelser om brandskydd. Värdering av fastigheter behövdes således för att få lån för byggnadsverksamhet. Belåning grundades på värderingar i regel av anställda hos eller anknutna till långivarna. Värderingsmän rekryterades allt mer externt. Albin Stark blev till exempel 1925 värderingsman åt tre banker: Göteborgs Handelsbank, Upplandsbanken och Sundsvallsbanken.

VÄRDERINGSINSTITUTET I STOCKHOLM

Den ökande byggnadsverksamheten i Stockholm under 1930-talet ledde till ett ökat behov av fastighetsvärderare. Albin Stark hade sedan 1934 samlat på statistik över fastighetsbestånd och fastighetspriser i Stockholm. År 1934 slöt sig ett antal värderingsmän samman med Stockholms Handelskammare. Resultatet blev att 14 arkitekter, civilingenjörer, byggmästare och förvaltare blev medlemmar av ett institut, som bildades 1936 med ordförande utsett av Handelskammaren. Institutet fick namnet Värderingsinstitutet i Stockholm. Verkställande direktör var då civilingenjör Åke Virgin från Stockholms stads fastighetskontor. Albin Stark var en av initiativtagarna till bildandet av Värderingsinstitutet i Stockholm.

Två årsböcker för åren 1940 och åren 1941–1942 gavs ut med översikter rörande befolkning, fastighetsbestånd, fastighetspriser, fastighetsnomenklatur och värderingsmetoder. Avsikten var att en serie årsböcker skulle följa, men krigsåren 1940–1945 lade hinder i vägen. Institutet hade till uppgift att fungera som opartiskt värderingsinstitut genom att institutets medlemmar, som var auktoriserade värderingsmän, till Handelskammaren gav en skriftlig förbindelse att på »tro och heder« arbeta med opartiskhet och noggrannhet. Framför allt gällde detta hyresobjekt. Utlåtande skulle göras av två värderingsmän i förening. Institutet gjorde lagfartsliggare med detaljerade

uppgifter om köp och försäljning samt fastighetsdata. Här ingick tomtpriserna för innerstaden för tomter avsedda för rivning efter 1928 samt data om upprättad stadsplan.

Lagfartsuppgifter utgavs månadsvis. Abonnenter på Årsböckerna var samtliga banker och de flesta försäkringsbolag. Årsböcker skulle ge underlag för vetenskaplig hantering. Institutet arbetade med de grundläggande elementen för fastighetsvärdering: Registrering av fastighetsmarknaden, enhetlig terminologi, mätmetoder för area och volym, utveckling av värderingsmetoder och redovisningsmetod. Resultatet redovisades i boken Fastighetsnomenklatur. Den första upplagan av utgavs 1944 och andra upplagan 1953. Värderingsinstitutet i Stockholm övergick 1962 i Samfundet för Fastighetsekonomi, SFF.

ARBETSRUTINER PÅ KONTORET

Den ekonomiska krisen i 1930-talets början ledde 1933 till en mycket intensiv byggnadsperiod. Starks kontor blev med sina upp till 15 anställda ett av de största arkitektkontoren i Stockholm.

Det byggdes så mycket att produktionen av flerbostadshus efter kriget 1939–1945 inte överträffades i Stockholm förrän 1955. Kontoret blev nära nog en skolutbildning för unga arkitekter redan under elevåren på KTH. Det var en fortsatt period med stor närhet mellan ritbord och byggplats både i tid och rum. Det bildades på kontoret arbetsgrupper där en arkitekt fick leda en grupp byggnadsingenjörer på tre till fem man. Den tidens arkitektanställning syftade inte till livslång anställning. Den syftade till att arkitekten snarast skulle kunna bli självständig yrkesman och bilda egen arkitektverksamhet i enlighet med Svenska Arkitekters Riksförbunds, SARs, intentioner. Som anställd fick en arkitekt delta i tävlingar och ibland även ha mindre uppdrag av till exempel villabyggnader. Arbetstiden var kl 9–17 vardagar och 9–14 lördagar. Anställda förde timlista veckovis med timmar per uppdrag men utan tidur eller granskning av närvaro. Tidsåtgång per uppdrag var ett underlag för kunddebitering. Arkitekttaxan föreskrev

lönetillägg för övertid på cirka 30 procent vilket medförde att några drog ut på arbetet under vardagar för att istället arbeta lördagar och söndagar. Följden blev att endast chefen själv kunde beordra övertid. Albin Stark var en av de första som införde lediga lördagar, vilket inte togs väl upp av kollegor. Några särdrag på Starks kontor: Rökning fick inte ske vid arbetsbordet. Alltför många ritningar förstördes av cigarettglöd. Varje morgon vid 9-tiden och eftermiddagar vid 15-tiden var det gemensam tepaus, en stor trivselfaktor och mycket produktivt kunskapsutbyte. På kontoret fanns utländska arkitekturtidskrifter som studerades noga och som diskuterades på kontoret.

Noteras kan att Albin Stark var med på ett arbetsmöte i Göteborg i september 1935 och att Erik fick närvara. Erik låg då i militärtjänst på signaltjänst på Göta artilleriregemente med tvång att bära uniform, men fick vara med om beslutet att 1936 bilda Svenska Arkitekters Riksförbund, SAR, och alla därmed följande diskussioner. År 1935 provföreläser Albin Stark för professuren i Arkitektur vid Kungl Tekniska Högskolan över det förelagda ämnet Jämförelse mellan olika typer av icke bärande mellanväggar i stenhus. Ämnet kunde Albin Stark mycket bra, eftersom han ofta talade om vikten av förändringsbarhet i byggandet vilken bland annat kan åstadkommas genom att icke bärande mellanväggar flyttas eller tas bort. Professuren gick till Eskil Sundahl.

ÖSTRA STATION VID VALHALLAVÄGEN

Projektet kv. Roslagsbanan 30, ritat 1931, var ett uppdrag av AB Roslagsbanan. Det omfattar ett bostadshus på Valhallavägen 75–77 sammanbyggt med Östra Stations stationshus vid Drottning Kristinas Väg mitt emot den öppna platsen framför Kungl Tekniska Högskolan. Stationshuset innehåller lokaler, butiker och ingångar till perrongen för Roslagsbanan. Albin Stark har i formgivningen gått över till ett mer modernistiskt formspråk. I stationsdelen ligger den cirkulära biljetthallen samt butiker i det nedre planet mot gatan. Genom den

cirkulära öppningen över biljetthallen ser man restaurangdelen i det övre planet. Den rumsliga tredimensionella kompositionen avslutas med en motsvarande cirkelformad plafondmålning i taket dekorerad med målningar av Ewald Dahlskog med motiv från verksamheten i Roslagen. För att ytterligare förstärka cirkelmotivet har Stark inramat målningen med en kringlutande belysningsarmatur med egen karaktär. I utrymmet kring öppningen mot biljetthallen formade Albin Stark en restaurang och kafé. Inredningen består än idag till stor del av ursprungliga möbler och övrig inredning!

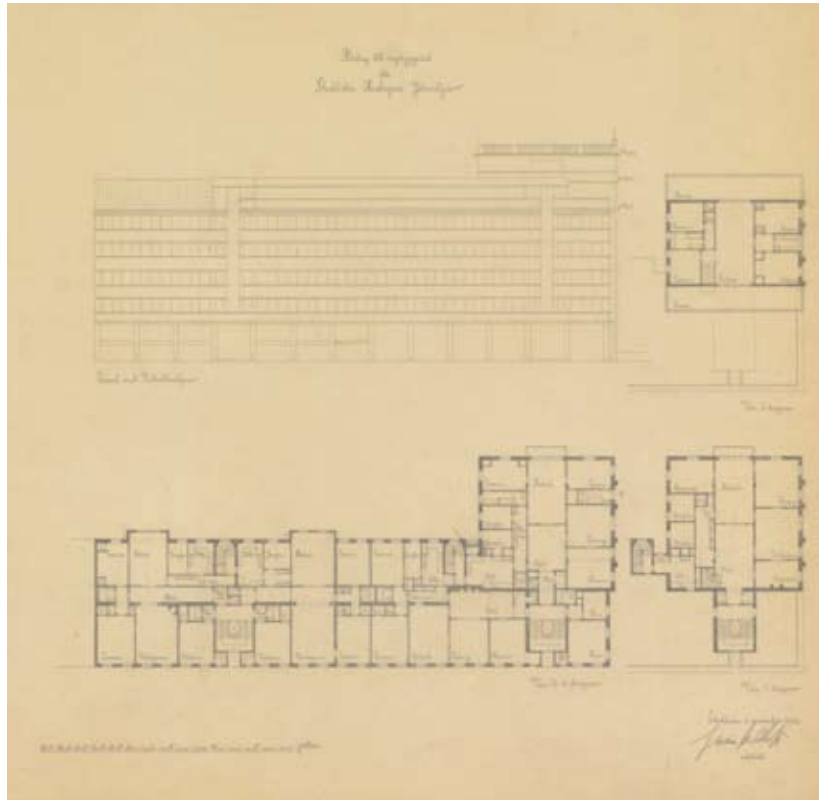
Cirkelmotivet återkommer från Chinabiografens takkupol. Men här är förutsättningarna annorlunda. Den övre delen, restaurangen, är skild från den nedre via en ganska smal trappa. Men kontakten med den nedre entréhallen genom den runda öppningen är ett genialiskt arkitektoniskt grepp. Slå dig ner i restaurangen och lyssna till akustiken där röster blandas med sorlet från aktiviteten i entréhallen. Inte att undra på att restaurangen lever än i dag! Anmärkningsvärt är att Starks strävan att göra byggnader förändringsbara har visat sig vara ett framgångsrikt recept. Stationsbyggnaden fungerar fortfarande väl trots många förändringar och är numera kulturskyddad.

BEBYGGELSE PÅ NEDRE GÄRDET

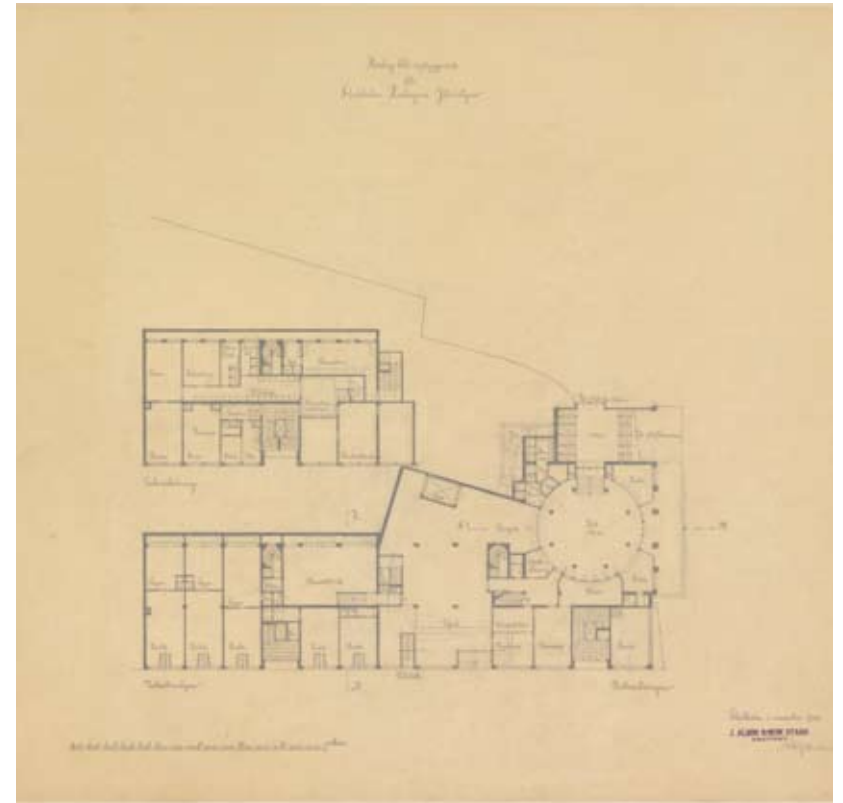
Namnet Gärdet är en avkortning av det gamla namnet Ladugårdsgärde och avsåg den obebyggda marken utanför Östermalm som ägdes av staten och sträckte sig till Kungsladugård som på 1500-talet låg vid nuvarande Diplomatstaden. En stadsplanetävling för området vanns år 1929 av arkitekten Arvid Stille (1888–1970). Det vinnande förslaget omarbetades till färdig stadsplan 1931. Staten förvaltade marken enligt uppdrag av Riksdagen. Den så kallade Djurgårdskommissionen var uppdragsgivare i planarbetet. Topografin för nedre Gärdet från Vallhallavägen upp till Askrikegatan var en småbruten terräng från träsk och småsjöar till några meter höga berg. En kuriositet är att

Kv. Roslagsbanan innehåller dels bostäder utmed Valhallavägen och dels Östra station med stationsbyggnad, spårområde, perronger och andra funktioner. Stationsbyggnaden skymts delvis på fotografiet av nedgången till tunnelbanan. Stark ville markera Östra station genom att förhöja denna del av kvarteret, men fick avstå från detta för att inte konkurrera med KTHs byggnader.

Östra station. Ritning över bostadsplan utefter Valhallavägen och mot Drottning Kristinas väg, med såväl enrumslägenheter som flerrumslägenheter.

Planritning över kv. Roslagsbanan.

Östra station. Entréhallens nedre del, med butiker och biljettluckor. Genom den runda öppningen ses hallens övre del med restaurangen och plafondmålningen av Ewald Dahlskog.

Östra station. Järnvägsrestaurangen med den cirkulära öppningen mot entréhallen nedanför. Räcket är av rostfritt stål. Mycket av den ursprungliga inredningen finns ännu i bruk.

småsjöarna var omtyckta skridskobanor för östermalmsungdomen. Stadsplanen tog ingen hänsyn till topografin. Huvuddelen av den nuvarande Tessinparken med omgivande gator fylldes upp till cirka fyra meters höjd. Berg i dagen sprängdes bort. Ursprunglig topografi ledde till att vissa hus vid Valhallavägen delvis måste pålas, delvis grundläggas på sprängd grund. Djurgårdskommissionen krävde en mycket hård exploatering. Kravet var en norm på 1,0 det vill säga att bruttobyggnadsarean i byggnaderna skulle vara lika stor som byggnadsområdet. Tessinparken var sålunda mycket stor samtidigt som bebyggelsen var i kolossalformat.

Stadsplanen 1931 medförde att byggnadsnämndens beslut i bygglov, tillsyn, inspektioner och slutbesiktning fick ett stort inflytande på byggandet. Grundläggning skedde med betong liksom i vissa delar grundläggning på pelare. Stommar hade bärande delar av pelare i betong liksom bjälklag med järnbalkar och betong. Fasaderna utfördes vanligen i tegel, i några fall betong med lättbetongsisolering. Som ett kuriosum kan noteras att tegel bars manuellt upp i sexvåningshus medan mur- och putsbruk liksom installationer och inredning hissades upp. Stadsplanen bestämde hushöjd liksom våningsantal och hustjocklek. Hushöjd var sex till sju våningar, husdjup så mycket som 16 meter till skillnad från innerstadens 11–14 meter enligt regler från 1800-talet. Bebyggelsen styrdes dessutom av byggnadsnämnden som bestämde takmaterial (skiffer), fasadyta av puts, burspråksutformning och material i balkongräcken (smide och plåt) och ljus fasadfärg.

En nyhet var att även gårdarna planerades mer detaljerat än vanligt och som en gemensamhetsanläggning för husen mot gatorna. En orsak var att gårdarna längs husfasaderna försågs med brandgator. Husen var så djupa att vissa lägenheter hade fasad endast mot gården. Varje lägenhet måste kunna nås med brandbil från två håll, gata eller gård. Huvuddelen av nedre Gärdet byggdes under perioden 1932–1940. Arkitekter för bebyggelsen på Gärdet var till stor

Stadsplanen för Gärdet fastställd av stadsfullmäktige 1931. Nedre Gärdet kring Tessinparken med sin karakteristiska form, omgiven på båda sidor av så kallade tjockhus. Åtta kvarter bildades, fyra mellan Värtavägen och De Geersgatan och fyra mellan Hedinsgatan och Erik Dahlbergsgatan.

del Sven Wallander (1890–1968) HSB, Albin Stark (1885–60), Björn Hedvall (1889–1982), Cyrillus Johansson (1884–1959), Sture Frölén (1907–) samt ett hus av Ragnar Östberg (1866–1945). Intressant är att tomterna av Djurgårdskommissionen såldes efter byggnadsrätter mätt i antal »eldstäder« om 30 kvadratmeter, förordat av Stark redan 1919 och senare i Stockholmsutställningens Bostadskatalog. Byggekostnad, drift och underhåll beräknades per kubikmeter byggnadsvolym. Starks planlösningar kännetecknades av omsorgsfull planutformning samt möjligheter till förändringar dvs bärande stomelement var lägenhetsskiljande väggar i tegel eller betongpelare, medan mellanväggar var relativt lätta att riva. Stark ville också göra stora lägenheter förändringsbara genom att ersätta vanliga dubbeldörrar med en vikvägg mellan vardagsrum och matrum. Så gjorde Albin Stark i sin egen lägenhet i kv. Reveljen, vid Hedinsgatan.

Tjockhuset med husdjupet 16 meter byggdes efter nedre Gärdet endast i några få hus av SPP (Svenska Pensions- och Personalkassan) nära Fridhemsplan. Stark gjorde nämligen en ekonomisk utredning, Gärdesutredningen, som visade att lägenheter med fönster mot både gata och gård gav lägre hyresintäkter än hörnlägenheter. Husdjupet 16 meter medförde nämligen att lägenheternas inre delar, ofta kallad hall, var så mörka att någon nettohyra inte kunde tas ut trots byggkostnad och att drift och underhåll räknades i kubikmeter. Det kan noteras att »Eldstadsbegreppet« försvann snabbt därför att Stockholms stad på sina markområden vid tomtförsäljning för flerbostadshus ändrade mätetalet från 30 kvm till 27 kvm. Motivet var att staden i planerna minskade djupet från 16 meter till 11–12 meter och att stadens mark därför bedömdes vara värdefullare än statens. Därmed blev begreppet »bruttoarea« användbart i planerna.

Djurgårdskommissionen gav Stark i uppdrag att göra ett planförslag för övriga Gärdet efter modell Nedre Gärdet. Planen var tänkt att endast ligga till grund för marköverlåtelse till Stockholms stad. Djurgårdskommissionen såg som sin uppgift att ta ut maximalt

Nedre Gärdet. Tjockhusen sedda från Tessinparken mot det ännu obebyggda Ladugårdsgärde.

pris för statlig tomtmark i skarp strid med Stockholms stad, vilket var ett uttryck för politisk strid mellan riksdag och kommun, som inte löstes förrän på slutet av 1930-talet.

BOSTADSHUS PÅ VÄRTAVÄGEN 15–17

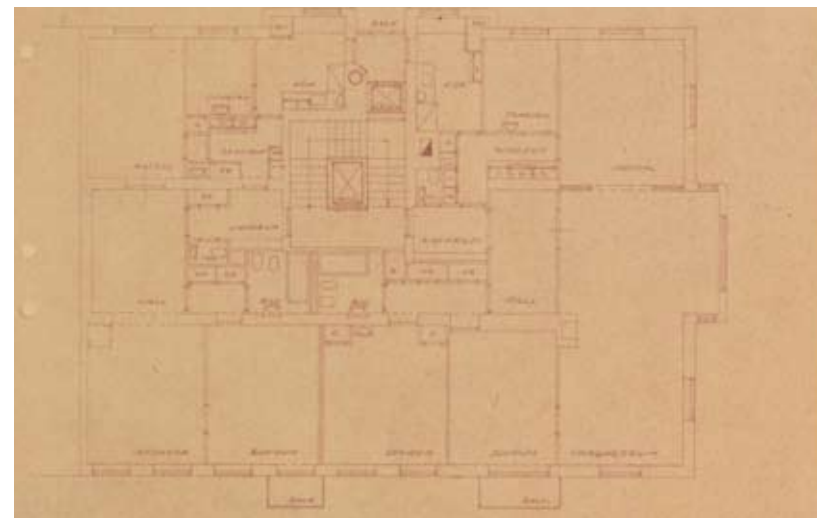
Bostadshuset i kv. Demonstrationen, Värtavägen 15–17 (1935) i sex våningar med balkonger är intressant genom att det är ett exempel på Starks metod att sätta samman två huskroppar vid mittlinjen och på så sätt få en symmetri med hjälp av, i detta fall, två spegelvända fasaddelar. Den nedre våningen utskiljer sig genom de kraftigt markerade entréerna och den rustika fasadbehandlingen nedan den långsgående frisen.

BOSTADSHUS PÅ KALLSKÄRSGATAN 3–7

Kvarteret Reveljen består, liksom de flesta av storkvarteren kring Tessinparken, av två byggnader parallela med antingen Värtavägen eller som i detta fall med Erik Dahlbergsgatan. Ytterligare två byggnader finns inom kvarteret som ligger parallellt med tvärgatorna – Sandelsgatan respektive Kallskärsgatan – men indragna från gatan så att det är plats för en gräsmatta och träd emellan hus och gata. Dessa byggnader har gavel mot Hedinsgatan och mellan dem finns en rymlig planterad gård. Husen i kvarteret Reveljen är putsade åttavånings bostadshus men eftersom avstånden mellan husen är stora blir helhetsintrycket inte pressande. Familjen Stark bodde i kv. Reveljen 1, Hedinsgatan 11.

Kv. Demonstrationen, Värtavägen 15 och 17 sett från Värtavägen. De båda portarna har utformats med sidostycken i svart granit rikt illustrerade med bilder huggna i relief med 1930-talsmotiv.

Kv. Demonstrationen 7, bostadsplan 5 tr.

Kv. Reveljen 11. Entréparti i två våningar, Kallskärgatan 5.

Kv. Reveljen 11 Entrehall med med genomarbetade detaljer och materialval. Handräcken i rostfritt stål, ett material Stark skickligt använde sig av. På väggen – utanför bilden – finns konstnärlig utsmyckning i form av tjocka gipsskivor med relief-utsmyckning.

KVARTERET CEPHEUS I GAMLA STAN

Starks arkitektkontor kom under 1930-talet att arbeta med Staden, vilket sedan gammalt var namnet på Gamla Stan. Man skiljde på Staden och Malmarna: Norrmalm, Östermalm, Södermalm och Kungsholmen. Det offentliga namnet var »Staden mellan broarna« eller »Stadsholmen«.

Över hela västvärlden började slumsanering bli ett begrepp på 1920-talet. I Stockholm ansågs Gamla Stan utgöra ett slumområde, med fattigdom, trångboddhet och undermålig sanitär standard, även om vi i Sverige aldrig haft slum jämförbar med övriga Europas. En tävling gjordes 1922 för att få belyst hur Gamla Stan skulle kunna saneras. Tävlingen visade att gatunätet hade sitt ursprung i medeltiden medan byggnaderna till stor del hade byggts om och till senare. Man beslöt att gatunätet skulle behållas och att endast få ingrepp i kvarterens bebyggelse skulle göras. Ett problem för fortsatt planering var att för Gamla Stan fanns underlag i form av ritningar nästan uteslutande i Ragnar Josephssons stora verk: Borgarhus i Stockholm från 1914. Ritningar över husplaner fanns i begränsad omfattning endast för mer palatsliknande hus. Vissa ritningar fanns i Brandkontoret i Stockholms arkiv, vilket berodde på att Riksbanken sedan 1760-talet gav lån och dessa ritningar utgjorde belåningsunderlag. För övrig bebyggelse saknades aktuella planer.

Samfundet S:t Erik, som gett ut Josephssons bok, gav därför i uppdrag åt Albin Stark att leda arbetet med att mäta upp och upprätta ritningar över alla hus mellan Västerlånggatan och Österlånggatan och senare även göra uppmättningsritningar av husen i övriga Gamla Stan. Stark hade uppdraget 1932–1939. Albin Stark och senare under 1960-talet Erik Stark kom att arbeta mycket lång tid med uppmätning, ekonomiska analyser och sanering dvs ombyggnader och upprustning samt restaurering i några speciella fastigheter i Gamla stan. I arbetet under 1930-talet deltog studerande vid Tek-

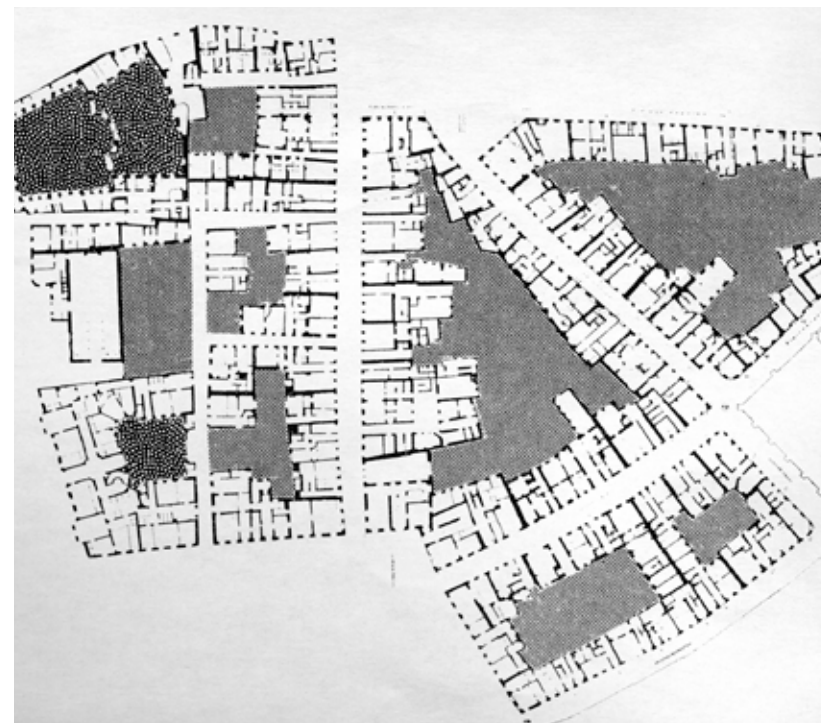
niska Högskolans Arkitektsektion, bland andra Folke Löfström, Göran Sidenbladh, Tore Virke samt anställda på Starks kontor. Erik Stark deltog som gymnasist och senare som teknolog. Kontorets arbetsledare var ingenjör Harry Lundholm. Uppmätningarna visade att gällande tomtgränser ofta inte stämde med gatunäten. Befintliga byggnader kunde ha källarvåningar som enligt stadsingenjörernas karta hamnat eller funnits under gatans sträckning. Uppmättningsarbetet gick snabbt. Mätningarna gjordes med måttband av två personer. En ritade och antecknade och den andre fick benämningen »riddare av måttbandets andra ända«, berättar Erik Stark.

Redan i mitten av 30-talet gjordes kvartersplaner med uppmättningsritningarna som grund och förslag till sanering. Det första förslaget till förändring gällde det största kvarteret, kv. Cepheus, beläget mellan Stortorget, Köpmangatan, Baggensgatan, Sjalagårdsgatan och Svartmangatan. Kv. Cepheus valdes därför att det hade flest antal hyreslägenheter i Gamla stan.

Samfundet S:t Erik förvärvade under 1930-talet hus efter hus i kv. Cepheus. För kvarteret gjordes en saneringsplan där huvudgreppet var att förena ett bevarande av den befintliga bebyggelsen med ökad boendestandard. Bostäderna skulle få centralvärme, moderna kök, badrum eller duschrumb, fönster med både inner- och ytterbåge samt fasadrenovering. Alla lägenheter skulle ha sol i åtminstone ett rum, allt av sanitära skäl. Huvuddelen av gårdshuset revs för att få ljus och sol i varje bostad på grund av att det fram till 1939 inte fanns annat botemedel mot TBC än god hygien och sol. Det ansågs att gatuhuset var de äldsta husen i Gamla Stan medan gårdshuset tillkommit senare vilket kom att visa sig inte alltid var fallet. Rivningen av gårdshuset i kv. Cepheus skapade en stor sammanhängande gård mitt i kvarteret. I dag, med vetskap om att vissa gårdshus var äldre än gatuhuset, hade gårdshuset troligen inte rivits av antikvariska skäl. Kriget medförde att endast ett kvarter, Cygnus, vid Tyska Brunnspan byggdes om år 1938–39.

Kv. Cepheus i mitten. Uppmätningsskirtning före sanering av Albin Stark.

Kv. Cepheus i mitten. Plan över kvarteret med den nya inre gården.

Lägenhetsplan före och efter sanering. Kv. Cepheus.

Vid förnyelse av inredning och snickerier skulle nya, moderna snickerier användas i första hand. Man tänjde dock på 30-talsmodernismen. Man skulle kunna blanda nytt och gammalt. Byggmästare Olle Engkvist ägde en tomt mot Själagårdsgatan och gjorde för den tiden en anmärkningsvärd provsanering. Hyresgästerna flyttades ut första juni och återinflyttning kunde ske första oktober samma år trots rivning av ett befintligt gårdshus och hel modernisering av gatuhuset. Detta kunde ske tack vare en snabb beslutstid och skickliga hantverkare. Byggnadsarbetet var detsamma vid ombyggnad som vid nybyggnad.

Albin Stark, som var en skicklig fastighetsekonom, gjorde en ekonomisk analys och kostnadskalkyl för fortsatt arbete i kv. Cepheus. Utgångspunkten var hyresnivån på Nedre Gärdet, som byggdes i början av 1930-talet med en möjlig hyresnivå på 30 kr/kvm. Han fann att om bostadshyran i kv. Cepheus inte fick överstiga 30 kr/kvm så skulle saneringskostnaden inte kunna finansieras genom normala lån. Då krävdes annat kapitaltillskott utöver möjliga lån. Juristen Olof Behm (Samfundet S:t Erik), stadsantikvarie Gösta Selling, borgarrådet Harry Sandberg och Albin Stark bildade då tillsammans ett bolag, Stadsholmen, tillhörande Samfundet S:t Erik. Aktien skulle lyda på 30 kr och anmärkningsvärt är att utdelningen aldrig fick överstiga 3 procent och att aktien var belastad med hembudsskyldighet. Resultatet blev att bolaget Stadsholmen kunde få statliga och kommunala lån, ränte- och amorteringsfria på 500 000 kr vardera, alltså 1,0 Mkr. Ombyggnaden av Cepheus gjordes av byggnadsfirman Carl Zetterberg på endast åtta månader trots en strejk under byggnadstiden 1935–37. Den stora gården planerades av Albin Stark och trädgårdsarkitekten Sven A Hermelin. Det fanns olika synpunkter på hur husens fasader mot den inre gården skulle färgsättas. Antikvarien Gösta Selling ansåg att samtliga fasader mot gården skulle målas i en mörkgul kulör. Den motsatta synpunkten var att fasaderna gärna fick ha olika kulörer. Erik Stark hade på Murmästareämbetet

Kv. Cepheus. Den inre gården med välskötta planteringar och fasader i olika kulörer. I fonden syns Tyska kyrkans tornspira, sommaren 2009.

funnit ett gammalt mästarpåmåling på en blå färg som skulle ha använts i kv. Cepheus om man på den tiden hade kunnat åstadkomma den blå kulören som fasadfärg. På nittonhundratalet var det möjligt och nu är ett av husen mot gården blåmålat. Andra kulörer är olika nyanser av gult, rött och vitt.

Kriget 1937–1945 omöjliggjorde fortsatt upprustning av Gamla Stan. Det dröjde till år 1960 innan saneringsarbetet i kv. Cepheus togs upp igen, se vidare kapitlet Arkitektfirman Erik Stark 1960–1995.

Genom en misslyckad ombyggnad i kv. Phaeton, ledd av staden, tvingades Samfundet S:t Erik att överföra AB Stadsholmen till Stockholms kommun 1967. Bolaget finns fortfarande, men är numera helägt av kommunen. Husen disponeras numera med bostadsrätter.

BOSTADSHUS, ARTILLERIGATAN 33

Kv. Sjöhästen 27, Artillerigatan 33 (1936) är ett bostadshus i sex våningar med butiker och garage. Från porten når man bekvämt hissen utan nivåhinder, vilket på denna tid var ovanligt. Den nedre våningen skyddas av ett takutsprång, som linjerar med ett utskjutande burspråk. På samma sätt avslutas fasaden mot taket. Bostadshuset har en till övervägande del slät fasad. Det endast 80 cm utskjutande sammanhängande burspråket är vackert utformat. Det har på ömse sidor en lätt rundad form som konsekvent följs upp genom att även hörnfönstrens glasrutor är rundade.

TEATERN FOLKAN

Albin Stark fick i uppdrag 1935 att tillsammans med Sture Frölén göra ritningar till en helt ny teater, Folkan, inrymd i det kvarter som sannolikt var en ombyggnad av den gamla Ladugårdslandsteatern vid Östermalmstorgs norra sida, kv. Kejsaren 13. Tillgängligt utrymme för en så stor teater som önskades var otillräckligt, särskilt när det gällde de publika utrymmena. För att få plats för den övre foajén gjordes en utbyggnad mot torget. Salongen med fonläktare rymde

Kv. Sjöhästen 27, Artillerigatan 33, 1936, Bostadshus i sex våningar. Burspråk med rundade glasade hörn.

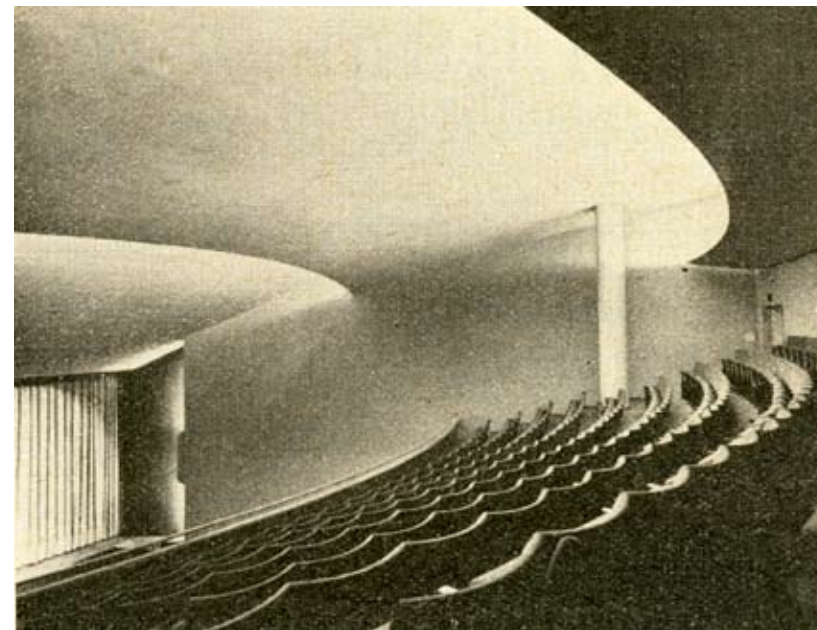
675 platser. Scenen försågs med vridscen och rundhorisont. Orkesterdikets golv gjordes höj- och sänkbart vilket innebar att framscenen om så krävdes, kunde förstoras. Folkan med sin stilrena funkisarkitektur fungerade genom åren som ett omistligt inslag vid torget och för sin publik. År 2008 revs hela byggnaden inklusive Folkan. Vid rivningen syntes vilka stora stålkonstruktioner som hållit teatern på plats.

KONTOR OCH BUTIKER PÅ KUNGSGATAN 48

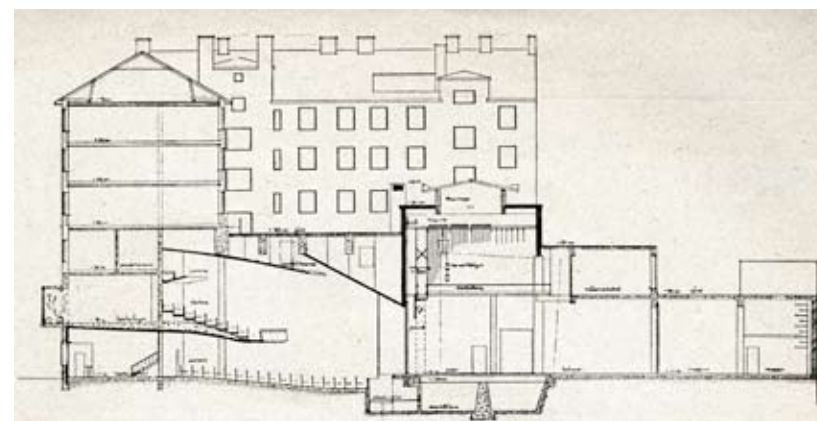
Kv. Vinkelhaken 17, Kungsgatan 48 (1936) är en kontorsbyggnad i sju våningar samt en tvåvåningsbyggnad för butiker. Kontorshuset är tillsammans med grannhuset indraget i förhållande till omgivande bebyggelse på grund av att en stadsplan upprättats för en kommande breddning av Kungsgatan. Tvåvåningsbyggnaden ligger dock, liksom grannhuset, i liv med övrig bebyggelse i avvaktan på gatans breddning. Genom att Kungsgatans breddning aldrig genomfördes bildar nu byggnaderna tillsammans en betydelsefull visuell vidgning av Hötorgets gaturum vilket man bland annat upplever när man kommer gående Sergelgatan fram mot Konserthuset. Det är möjligt att David Helldén insåg detta och att det inspirerade honom till motivet med den lägre terrassbebyggelsen som jämte de fem höghusen bildar Sergelgatans gaturum. Starks lugna och välproportionerade fasad präglas av de jämnt fördelade fönstren och den indragna övervåningen. Tvåvåningsbyggnaden utformades med inåtlutande glas i övre våningen för att förhindra att ljusreflexer stör skyltningen. I kontorshusets entré finns en väggmålning av Ewald Dahlskog. I kontorshusets översta våning, med utsikt över Hötorget, hade Albin Stark under många år sitt kontor.

BOSTADSHUS PÅ LINNÉGATAN 31

Fastigheten kv. Jungfrun 10, Linnégatan 31 (1937–38) har sex våningar mot Linnégatan och runt hörnet mot Jungfrugatan, för att

Folkteatern. Teatersalongen sedd från läktaren.

Folkteatern i kv. Krejaren 13, vid Östermalmstorg, 1935–36. Sektion genom teatersalong och foajé. Foajén byggdes delvis ut framom fasadliv med en uppglasad del.

Kv. Vinkelhaken 17, Kungsgatan 48, 1936. Kontorshus i sju våningar med indragen övervåning. Kontorsbyggnaden, liksom angränsande byggnad är indragen från Kungsgatan i avvaktan på att Kungsgatan skulle breddas, vilket sedan aldrig genomfördes.

Kv. Jungfrun 10, Linnégatan 31, 1937–38. Bostadshus med butiker, sett från Linnégatan.

därefter ha fyra våningar utefter Jungfrugatan. Entrén till huset, som har bostäder och affärer, ligger i nivå med gatan, vilket ökar möjligheten till förändringar genom att man direkt når hiss och trapphus utan mellanliggande nivåskillnad. Här är ännu ett exempel på Starks skickliga sätt att artikulera och arkitektoniskt åstadkomma en viss symmetri i planlösning och fasad, men ändå inte vara strikt bunden av den utan kunna förändra runt hörn. Lägenheterna varierar i storlek från fem rum och kök till ett rum med kokvrå.

BOSTADSHUS PÅ HORNSGATAN

Kv. Mullvaden Andra, 23 och 24, Hornsgatan (1938–40), är ett bostadshus i sju våningar med balkonger, indragen vindsvåning och butiker i gatuplan och består av två fastigheter. De är uppförda intill varandra och kan uppfattas som en enda byggnad. Den gemensamma fasaden veckar sig genom fyra rader med snedställda utbyggnader. Till dessa hör balkonger som går ännu längre ut i förhållande till fasadliv, vilket tillsammans ger en kraftig artikulation i fasad. Motivet avtecknar sig också i balkongräckena i den indragna vindsvåningen. De två fasaddelarna är inte spegelvända men ger tillsammans intryck av symmetri fast den inte är helt regelrätt. Så kan Stark tillåta subtil variation, mästerligt behärskad.

YK-HUSET, FURUSUNDSGATAN 11

Övre Gärdet bebyggdes 1939–45 efter arkitekten Sune Lindströms stadsplan som även den går tillbaka på Helldéns och Drangers 2:a pris 1929, anpassad till branta sluttningar med en blandning av långsgående bostadslängor och fristående höghus. Ett sådant exempel är YK-huset i kv. Fodermarsken, Furusundsgatan 11 (1939) ritat av Albin Stark och arkitekt SAR Hillevi Svedberg.

YK-huset kallas det kollektivhus som Yrkeskvinnors Klubb lät uppföra för familjer där båda makarna har yrkesarbete och hustrun är akademiskt utbildad. Dessa familjer skulle ha största möjliga

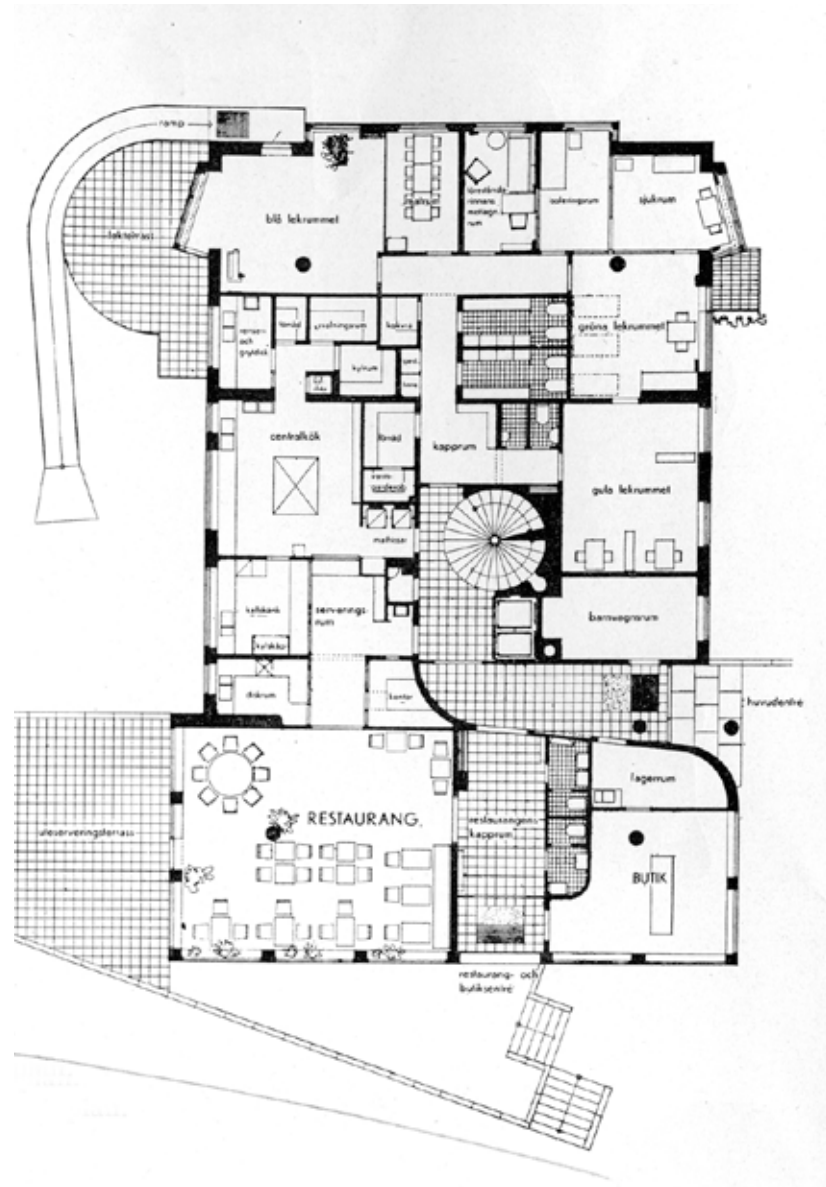
Kv. Mullvaden Andra, Hornsgatan 67-69. Bostadshus i 7 våningar med balkonger, indragen vindsvåning och butiker. Huset består av två fastigheter intill varandra. De två fasaderna är inte spegelvända men ger tillsammans ett intryck av symmetri.

hjälp i och kring bostaden. Så utrustades till exempel varje våningsplan med en mindre lägenhet som bostad för en våningsstäderska, som skulle städa våningarna på planet. Dess små lägenheter kunde senare användas till exempel för vuxna barn på väg ut ur hemmet. Huset hade, förutom bostäderna, spädbarns- och storbarnkammare, restaurang och centralkök med mathiss till varje våningsplan. Lägenheterna är välplanerade med badrum och balkong. I motsats till Sven Markelius kollektivhus på Kungsholmen, hade lägenheterna i YK-huset eget kök, istället för kokvrå, vilket ökade valfriheten för familjen att laga egen mat eller beställa måltid från restaurangen, som skickades upp på en bricka via mathissen. YK-huset har sin särprägel dels genom att i entréplanet fanns både restaurangen och en den gemensamma storbarnkammaren i funktionalistisk stil. Till storbarnkammaren hörde en cirkelformad terrass med en lång ramp till marknivån. Ett fantastiskt genomtänkt och välfungerande kollektivhus, vackert och spännande utformat. Hillevi Svedberg, som själv deltog i femtioårsjubileet för huset 1989, beskrev samarbetet med Albin Stark. »Det var lätt att få igenom planlösningar och utformning utom när det gällde fasaderna. De ville Albin själv rita« berättade hon. I samband med inflyttningen ordnade Svenska slöjdföreningen utställningen 11 familjer visar sina hem, där olika inredningsföretag fick fria händer att visa upp sitt sortiment.

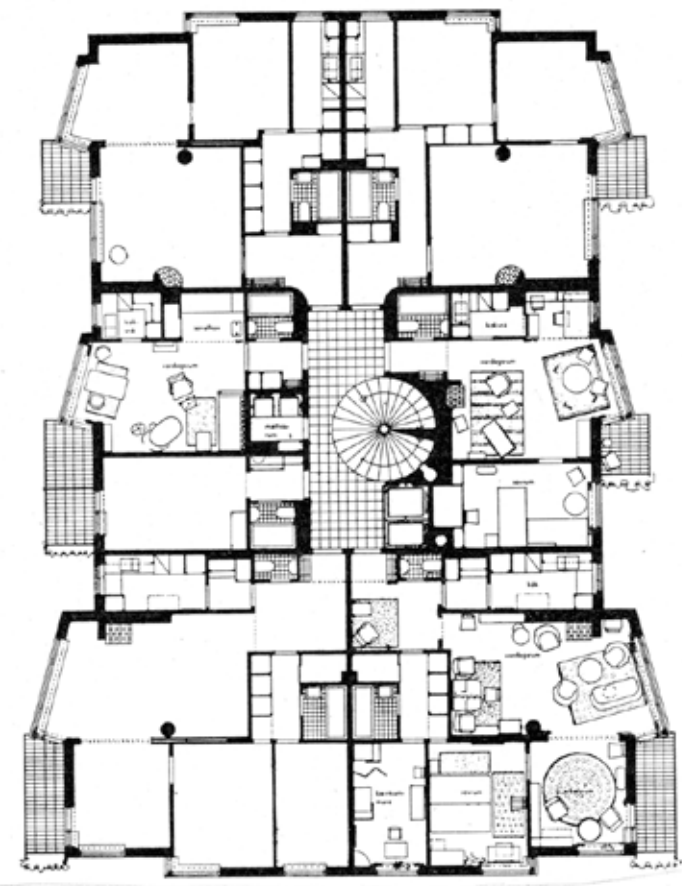
Drivande krafter i Yrkeskvinnors Klubb var Celie Brunius, journalist, signaturen Vouge, tidningen Idun och ekonomen Märta Zetterström.

YK-huset, Furusundsgatan 11, Fasad sedd från entrésidan.

Kv. Fodermarsken 4, YK-huset, Furusundsgatan 11, 1939. Plan av Entréplanet med entré, butik, restaurang och barnavdelning med lekterrass och ramp till markplan.

YK-huset, Furusundsgatan 11. Lägenhetsplan.

Hillevi Svedberg i tidstypisk klänning framför YK-huset.

Perioden 1940–1945

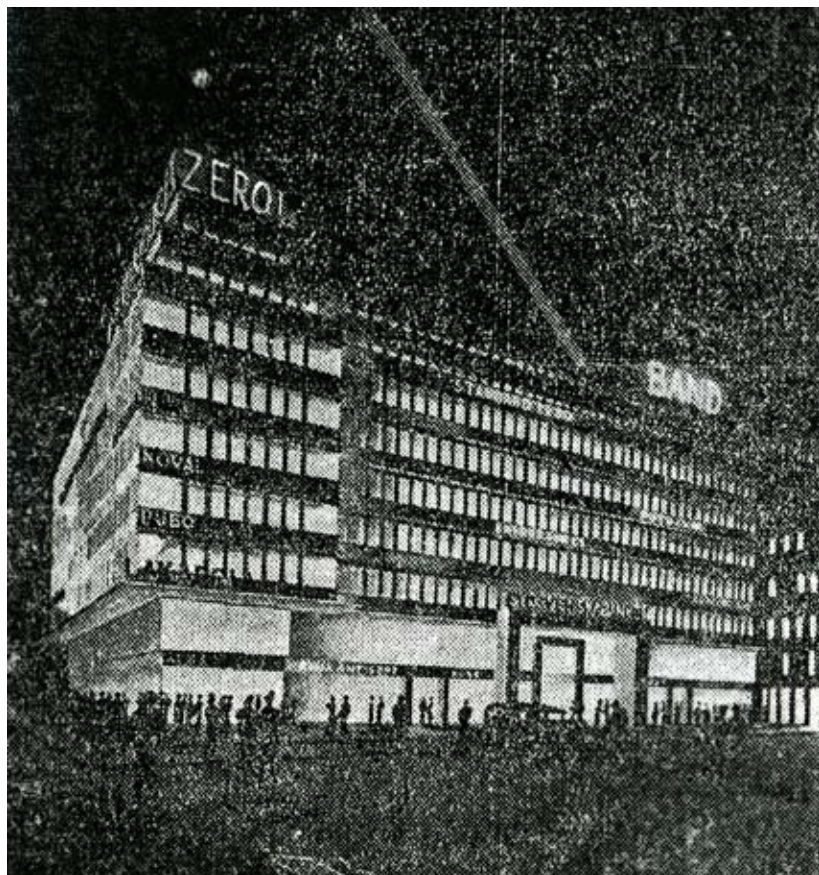
BOSTADSBYGGANDET I STOCKHOLM UNDER 1940-TALET

Åren 1938–1948 byggdes så många flerbostadshus i Stockholm på Övre Gärdet att det blev svårt att hyra ut bostäderna. Kriget 1939–1945 medförde att överskottet delvis sögs upp. Bland annat kunde statliga institutioner, som inrättades under krigsåren, få arbetsplatser här. Militärjänstgöring började redan med förberedelseinkallelser i juni 1939. Den så kallade Sandlerdivisionen bildades huvudsakligen av regementena i Stockholm, bland annat Svea Artilleri, A1, där Erik Stark deltog. Byggindustrins verksamhet under kriget minskade på grund av personal-, material- och kapitalbrist. Många små byggbolag gick i konkurs, när chefen blev inkallad.

Albin Starks, alltsedan 1930-talet, argumentering för att byta mätetal från eldstad till kvadratmeteryta för hyreslägenheter slog så småningom igenom. Slutligt skedde detta med den nya hyreslagen 1942, då bostäder började hyras per kvm istället för per rum. En likriktning genom bostadsnormen var på gång. Minimimått för våningshöjd i flerbostadshus sattes till 2,40 m, ett mått som flitigt använts av kostnadsskäl. Omställningen från att mäta bostäders storlek i kvadratmeter i stället för i kubikmeter var stor. Det tidigare systemet med bostadsvolym som mätetal hade sin bakgrund i att våningshöjden i flerbostadshus kunde variera kraftigt från två meter till över fyra meter, vilket påverkade volymmåttet. Standardiseringen av våningshöjden i flerbostadshus har gjort att volymmått numera känns avlägset.

TÄVLINGEN OM CITYPALATSET VID NORRMALMSTORG

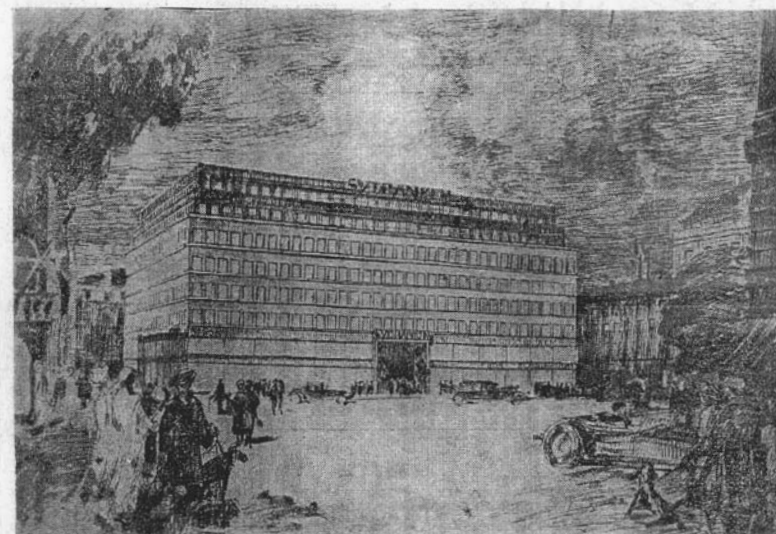
Tävlingen om nuvarande Citypalatset vid Norrmalmstorg omfattade hela kvarteret vid Norrmalmstorg, Hamngatan, Norrlandsgatan och

Albin Starks tävlingsförslag till nuvarande Citypalatset vid Norrmalmstorg.

Sydbankshuset

ritas av prof. Tengbom

Skisserna till Kreugerkomplexet vid Norrmalmstorg, "Sydbankshuset", föreligga nu till publicering. Prof. Tengboms förslag "Alternativ B", av vilket en skiss återgives här, blev det segrande. Det hela har föregåtts av en ordentlig arkitektonisk utredning och de arkitekter, som erhöles uppdraget att göra upp förslag till bebyggandet, representera olika stilarter. De äro: prof. Ragnar Östberg, ark. Albin Stark, ark. Jonzon och prof. Tengbom. Alla tekniska detaljer kring bygget äro klara. Se närmare art. med skisser inne i tidningen!

Sydbankshuset, senare kallat Citypalatset sett från Norrmalmstorg. Arkitekt Ivar Tengbom. Ur Stockholms-Tidningen 28 september 1931.

Smålandsgatan. Ägare var Torsten Kreuger som köpt tomterna, delvis genom markbyten med kommunen. Kreuger inbjöd 1930 professor Ragnar Östberg, arkitekterna Albin Stark, Cyrillus Johansson och Ivar Tengbom och bad om förslag till kvarteret, då kallat »Sydbankhuset«. Förslaget redovisas här endast med fasadperspektiv. Kreuger valde att ge uppdraget till Albin Stark i samarbete med Cyrillus Johansson med krav på att byggnaden skulle ha en marmorklädd fasad. Cyrillus Johansson vägrade att rita ett hus med detta material! Uppdraget övergick då till Tengboms arkitektkontor.

BOSTADSHUS, NYBROGATAN 20

Kv. Järnlodet 5, Nybrogatan 20 (1941–1942) är ett bostadshus i sex våningar, varav det översta planet är indraget, och med butiker och garageinfart i gatuplanet.

Lägenheterna är huvudsakligen två rum och kök. Denna gång har Stark format en helt symmetrisk fasad med jämnt utspridda balkonger mot en slät fasad. Balkongräckena är sofistikerade och självklara i sin enkelhet. Samma typ av räcke sträcker sig längs hela fasadens indragna vindsvåning. I gatuplanet är butiksfasaderna klädda med rostfritt stål och även den inre hissen är formad av rostfritt stål, ett material som Stark gärna använde sig av.

BIOGRAFEN ANGLAIS

Vid Biblioteksgatans korta del, norr om Stureplan i kv. Ladugårdsgrinden, låg en smal tomt mellan hotell Anglais mot Sturegatan och Humlegårdsgatan. Fastighetsägaren direktör Torsten Kreuger ville 1943 för Svensk Filmindustri bygga biografen Anglais i två våningar med övervåningar för kontor.

Erik Stark svarade för det komplicerade arkitektarbetet. Salongen fick en skedformad sektion. Filmduken sattes högt på podiet för att ge plats för husets entré på våningen under. Biografen är nu ombyggd till kontor.

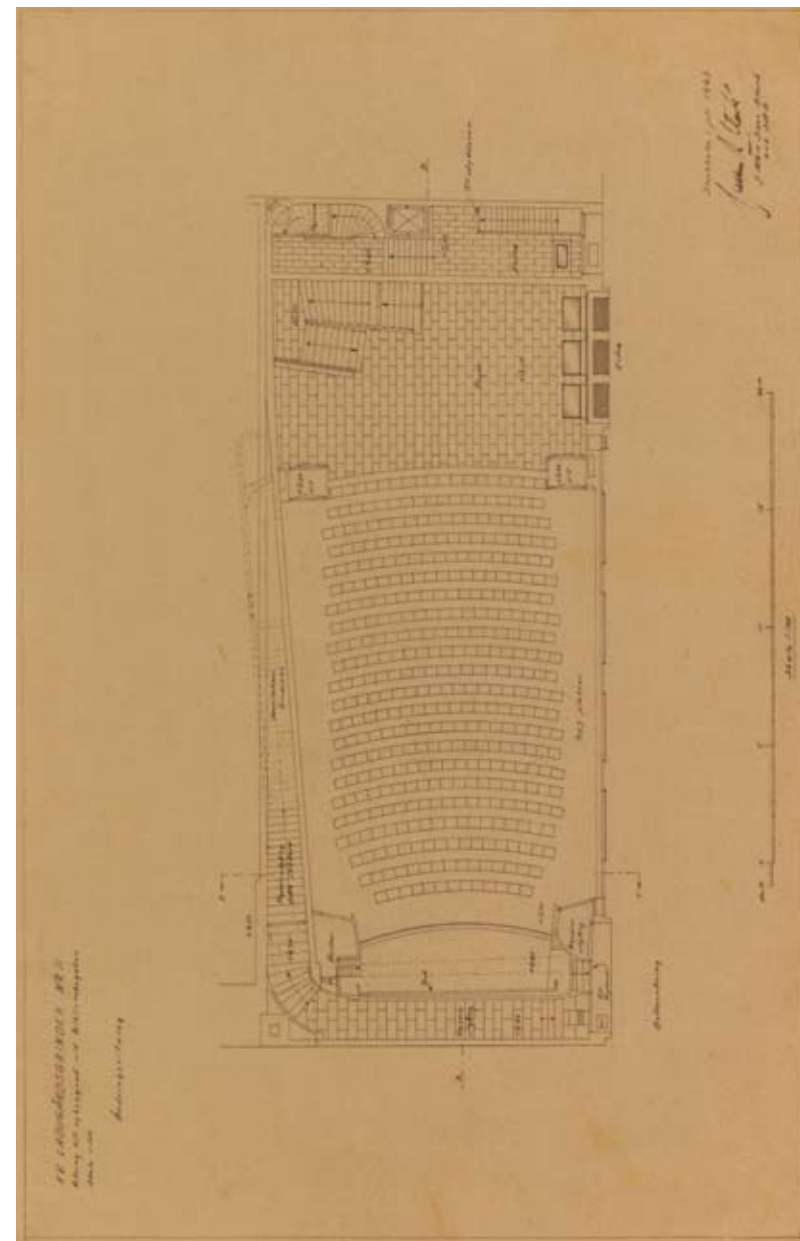

Kv. Järnlodet 5, Nybrogatan 20, 1941–42. Bostadshus i sex våningar, med indragen takvåning samt butiker och garage. Huvudsakligen tvårumslägenheter med balkong.

ALBIN STARKS SAMARBETE MED ALVAR AALTO

Albin Stark och Alvar Aalto lärde känna varandra under krigsåren. Alvar Aalto och hans hustru Aino befann sig emellanåt i Sverige genom att Aino ansvarade för Artek's möbeltillverkning i Avesta. Aino blev bekant med Albins hustru Ebba och man umgicks privat. Med Alvar Aalto följde också det danska arkitektparet Eva och Nils Koppel, som bland annat hjälpt Aalto att rita Villa Mairea. Paret Koppel blev länge kvar på Starks kontor där de bland annat ritade bostadsområdet Hagabrohus i Örebro och bostäder i Huvudsta. Alvar Aalto var vid denna tid mer känd i USA, där han utsetts till professor, än i Finland och han hade svårigheter att få arbete i sitt hemland. Aalto, som sökte arbetsuppgifter, föreslog Albin Stark att de skulle bilda ett gemensamt arkitektkontor i Sverige. Idén genomfördes aldrig. Stark och Aalto ritade dock ett antal projekt tillsammans under första hälften av 1940-talet, varav endast stadsplan med bostäder i Nynäshamn genomfördes.

Albin Stark fick genom Axel Axelsson-Johnson i uppdrag att göra förslag till en generalplan för Nynäshamn, där Johnsonkoncernen ägde markområden. Ett syfte var att utveckla trafiklederna och skapa nya bostadsområden i närheten av hamnen. Albin Stark föreslog att Alvar Aalto skulle ingå i projektet. I en del av Heimdalsområdet gjordes planritning och förslag till utformning av flerbostadshuset. Förslaget utgjorde en blandning av trevåningslängor och ett antal höghus, vilket lämpade sig bäst i den kuperade terrängen. Punktshuset utformades så att alla lägenheter skulle ha fönster mot söder och mot ytterligare ett väderstreck, vilket innebar att söderfasaden gjordes bredare än norrfasaden. Aalto ansåg att ett sätt att slippa att rita in hissar i höghuset var att placera husen intill slutningarna med entré via en horisontell gångbro till mittersta våningen, så att man inte hade mer än tre trappor att gå uppåt eller nedåt. Då projektet

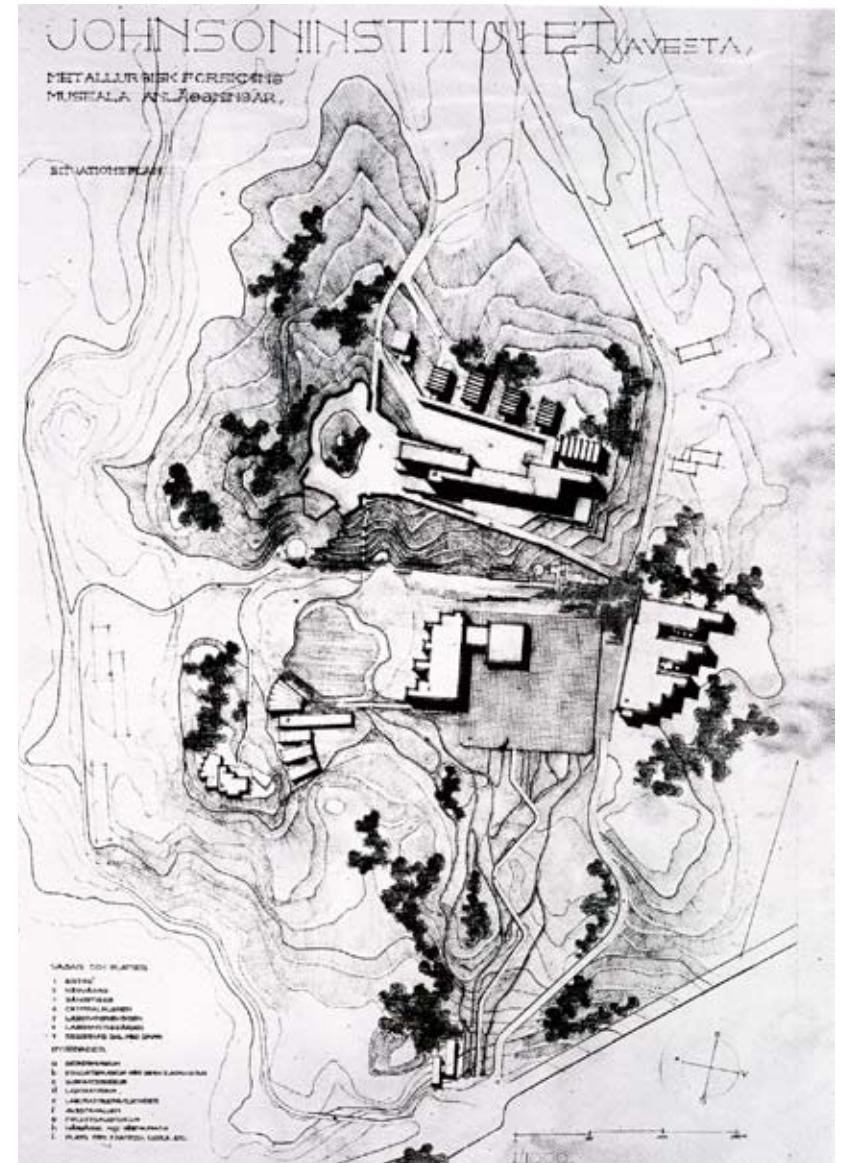
Kv. Ladugårdsgrinden 11, Biografen Anglais . Plan över parkett och foajé.

skulle bearbetas visade det sig att Aalto från utlandet kunde skicka irriterade brev till Stark om hur projektet skulle drivas. Aalto uteblev från viktiga sammanträden och lämnade projektet Heimdalsområdet, som senare fullföljdes av Erik Stark, se sid 116–117.

Stark hade av Axel Axelson Johnson fått uppdraget att rita ett Johnsoninstitut i Avesta i närheten av Avesta Jernverk. Institutet skulle visa Johnsonkoncernens framgångsrika verksamhet i järnhantering och skeppsbyggeri. Det var ett mycket omfattande projekt med nio byggnader samt platsbildningar och vägar i en kuperad terräng på Nyberget. Byggnaderna med helt olika funktioner (museer, laboratorium, Avestahallen m.m.) gavs olika formmässiga uttryck. Byggnaderna i förslaget är placerade i olika riktningar på området anpassade till terrängen. Projektet bearbetades inte för utförande vilket torde vara en besvikelse för Stark och Aalto.

Ett annat projekt som Stark och Aalto projekterade tillsammans gällde förslag till centrumbildning vid Markustorget i Avesta i kv. Svanen (1944). I en gemensam presentation av förslaget i tidskriften *Byggmästaren* 1944 framförs en intressant syn på hur ett samtida stadscentrum bör utformas. Författarna hävdar att en nutida stad »blivit en stad utan allmänna byggnader och utan differentiering i fråga om bosättning och medborgarnas allmänna och representativa liv«. Förslaget går ut på att samla flera allmänna byggnader till ett gemensamt stadscentrum och i detta fall, förutom stadshuset och biblioteket, även möteslokaler som Folkets hus, stadshotell, restauranger, tingshus, offentliga kontor, lokaler för LO etc.

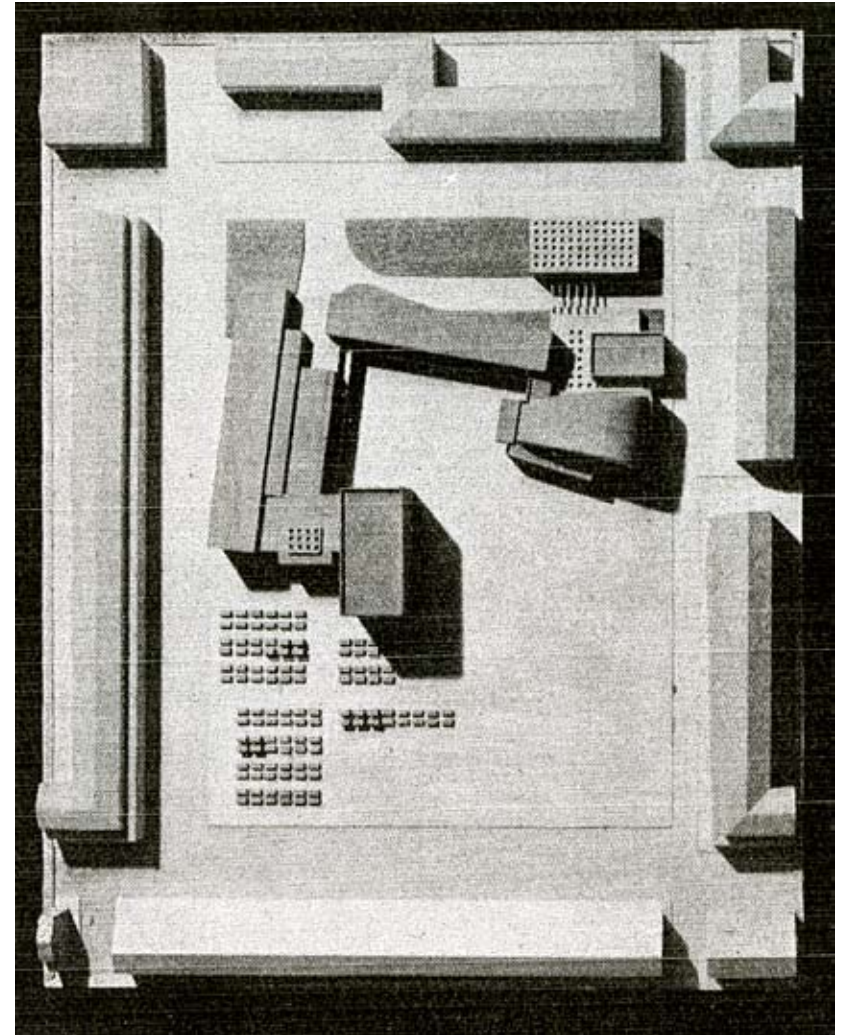
För att ge stadshuset en avvikande position i stadsplanen föreslås det placerat i sned vinkel »utan axilärt sammanhang med omgivande kvadratiske kvarter«, som är något av svensk tradition för exempelvis slott och kyrkor. Modellfotot visar tydligt hur vinkelförskjutningen av anläggningens inre torg, Medborgartorget kallat, framhäver den både centriska och oregelbundna byggnadskompositionen. Greppet är så starkt, att de enskilda byggnaderna skulle tåla att få

Johnsoninstitutet i Avesta. Förslag tillsammans med Alvar Aalto. Ej utfört.

olika fasadutformningar, något som förslagsställarna redan förutsett. De skriver: »Hela komplexet är inte tänkt som byggt på en gång. Den ursprungliga arkitektoniska principen har starkt influerats av möjligheten att de olika husgrupperna komma att byggas oberoende av varandra i olika tidsskeden utan att någon halvfärdighetsstämning skulle omge dem innan hela komplexet är färdigt.« Skissen till Avesta stadscentrum ledde av olika skäl inte till vidare uppdrag eller genomförande, vilket är att beklaga.

Starks och Aaltos gemensamma projekt ledde som sagt, med undantag för Nynäshamnsprojektet, inte till några uppdrag varken för bearbetning eller genomförande. Hur kunde det komma sig? Stark var nog med att uppdrag skulle förankras hos beställaren och vara noga genomarbetat. Aalto å sin sida var road av att skissa men inte av att arbeta med genomförandefasen. Aalto kunde komma med en bunt skisser och uppslag, stadsplaner kunde dras upp utan geografisk topologisk förankring etc. Det kunde leda till slitningar när projekt skulle genomföras. Mitt i allt detta, år 1945, drabbades Albin Stark av en hjärtattack med svåra följdverkningar för hans hälsa, vilket naturligtvis förvärrade situationen. Erik Stark fick i detta läge träda in och tillsammans med sin far driva projekten och arkitektfirman vidare.

Avesta stadscentrum. Förslag tillsammans med Alvar Aalto, 1944. Ej utfört.

ARKITEKTFIRMAN ALBIN OCH ERIK STARK 1945–1960

Erik var Albins och Ebbas äldste son. Han och hans syskon växte upp i en borgerlig miljö i Stockholm. Ebba Stark som utbildats till balettdansös på Operan, gav upp sitt yrke vid giftermålet med Albin Stark för att som hustru och mor hålla samman en stor umgängeskrets. Erik var klen och svag som barn. Han drabbades av spanska sjukan och fick tuberkulos varbildning, men blev därmed immun mot TBC.

För att Erik och hans bröder skulle få stärkande vistelse på landet köpte Albin gården Trälänätet i Nässja socken nära Vadstena 1919, där familjen vistades på somrarna ända fram till 1950. Albin var intresserad och kunnig i trädgårdsodling och planerade den trädgård som hörde till gården. Erik lärde sig här mycket av Albin om blommornas namn och skötsel. Friluftslivet på Trälänätet med både fiske- och jaktverksamhet var viktig fysisk träning för Erik och hans syskon. Erik berättar hur han redan vid 12 års ålder skickades ut för att skjuta gräsänder till middagen och kom hemsläpandes med tio fåglar. Det lär ha imponerat på mamma Ebba. Erik och hans bröder uppfostrades enligt tidens sätt att klara sig själva med hjälp av barnsköterska. Erik gick i Carlssons skola 1921–1927 och därefter i Whitlockska samskolan 1927 till 1934, då han tog studenten.

Erik anser sig privilegierad att som äldsta son på 1920-talet få »hjälpa till« och delta i föräldrarnas rika sällskapsliv och säger han: »Faktiskt uppfostrades jag av många av familjens vänner. Här några namn ur gästboken: Albin Starks arkitektkollegor som Ragnar Hjort, Åke Tengelin, Axel Forssen, Ture Ryberg, Erik Friberger, Henning

Erik och Albin Stark på kontoret Kungsbroplan 1, tidigt 1950-tal.

Möller. Författare som Gustaf Stridsberg och Gotthard Johansson. Konstnärer som Ewald Dahlskog och Axel Fridell. Från Frälsningsarmén överste Per Hed och min mors kamrater från Operan. Kort sagt en stor del av tidens kulturliv är för min del självupplevt alldeles gratis. Whitlockska samskolan har, upplever jag i nutid, starkt påverkat hela mitt liv. Idéer med samma undervisning i teori och praktik gav respekt och aktning för medmänniskor oavsett kön och samhällsställning inpräntades för hela livet, liksom jämställdhet mellan kvinnor och män, för mig så starkt att jag har svårt att förstå varför kvinnor skall tvingas ned till mannens nivå!«

Under åren i Stockholm flyttade familjen ett flertal gånger. 1914 var adressen Narvavägen 29. 1916 Birger Jarlsgatan 99 i ett hus Albin själv ritat tillsammans med Josef Östlihn. 1922 var adressen Narvavägen 31 och 1925 Tysta gatan 5. 1935 flyttade familjen till Hedinsgatan 11 ett hus ritat för AB Roslagsbanan med Östra station, 1943 till Furusundsgatan 11 och mellan 1945 och 1960 bodde familjen på Kallskärgatan 5.

Erik Stark hade tidigt, redan som 17 åring 1932, börjat praktisera hos sin far, bland annat som medhjälpare vid uppmätningarna i Gamla Stan. Under åren 1936–1940 studerade Erik på Tekniska Högskolans arkitekturlinje. På somrarna praktiserade han hos fadern, bland annat genom att renrita byggnadslovsritningar med tusch på kalkerväv.

I och med kriget 1939–1945 avbröts studierna för Erik som blev inkallad till militärtjänst. Erik blev fänrik vid fältartilleriet 1941 men flyttades till Luftvärnet och genomgick kaptenskursen där, blev reservofficer och 1953 kaptan vid Luftvärnet med eget batteri. Han tjänstgjorde som reservofficer fram till 1957. Det var en hård och svår utbildning med stort ansvar. En utbildning som Erik var tacksam för att ha gått igenom men inte vill göra om.

Erik Stark gifte sig 1942 med Kerstin Elisabeth Heijl och fick med henne barnen Catherina Stark (1943), kemiingenjör, Agneta Stark

(1946), jur kand, professor och rektor vid Högskolan i Falun, Sven Stark (1954), egen företagare i databranschen och Margareta Stark (1948), Med Dr och biolog.

I andra världskrigets slutskede avbröt Erik Stark sin militärutbildning till följd av den infarkt Albin Stark drabbats av 1945. Erik tog ansvar både för sin sjuke far och för kontoret. Albin var tidvis deprimerad som konvalescent och kunde aldrig helt återgå till sitt tidigare så aktiva liv.

Albin Stark blev år 1946 invald som ledamot av Murmestare Embetet i Stockholm. År 1948 var Albin något mer aktiv på kontoret, men slutade att arbeta 1957. Albin Stark avled år 1960 i sviterna av ett felbehandlat hjärtfel.

Som Erik berättar var åren från 1945 till faderns död 1960 en tid då han länge fick reflektera över vad fadern kunde och vad han själv kunde. Albins sjukdom innebar att Albin, som varit snabb att fatta beslut, nu behövde mer tid att sätta sig in i frågor, vilket innebar att Erik fick överta alltmer av chefskapet i firman. Det är därför naturligt att det var ett givande och tagande mellan de båda under perioden. Från 1948 var Erik Stark chefsarkitekt på kontoret fram till 1960.

POLITISERINGEN AV BOSTADSBYGGNANDET – BOSTADSSOCIALA UTREDNINGEN 1947–1948

Under efterkrigstiden infördes statliga lån för att bygga flerbostadshus i städernas ytterområden. År 1946 bildades för detta ändamål Statens Byggnadslånebyrå, som gav ut anvisningar till grund för statlig belåning. Stadsarkitekten i Stockholm Sigurd Westholm och arkitekten Sigurd Grape författade anvisningar, som låg till grund för statlig belåning. »Det var en till omfånget tunn, men innehållsrik skrift« påpekar Erik. Lånebestämmelserna var helt inriktade på nybyggnad. De statliga lånen gällde inte för ombyggnad av flerbostadshus inte heller för kontorsbyggnader, som bedömdes som »riskhus«.

Från 1947 fanns alltså lånebestämmelser som styrde Statens byggnadslånebyrås verksamhet. Anvisningarna innehöll mini- och maxareor för små lägenheter. Till exempel fick två rum och kök vara minst 45 kvm och maximalt 60 kvm. Tre rum och kök skulle ligga inom intervallet 60–75 kvm.

I slutbetänkandet 1947 sades att all privat bostadsbyggnadsproduktion av flerfamiljshus borde upphöra och begreppet Allmännyttiga Bostadsföretag, i dagligt tal Allmännyttan, skapades. De kommunalägda allmännyttiga bostadsföretagen skulle drivas utan enskilt vinstintresse. Detta ställdes mot så kallat enskilt byggande. Enskilt byggande ansågs vara privatbyggande som drevs av profitintresse, så kallade spekulationsbyggande. Man införde skilda lånevillkor för Allmännyttan och för privata byggare. Byggrationalisering uppmuntrades. Kostnaderna kunde amorteras under en längre period genom det långsiktiga finansieringssystemet.

Statens byggnadslånebyrå skulle pröva att reglerna följdes för att bevilja de statliga lånen. Alf Johansson, chef för byrån, hade stor makt. Många allmännyttiga bostadsföretag bildades till exempel AB Familjebostäder, Stockholmshem och Svenska bostäder, alla ägda av Stockholms kommun. Åtskilliga byggföretag, till exempel BKB startades i Allmännyttans regi och konsultföretag bildades. Många arkitektföretag knöts till Allmännyttan.

Den sociala bostadspolitiken innebar alltså diskriminering av privata byggherrar och fastighetsägare och inriktades på flerbostadshus på småhusens bekostnad. Statliga lån var svåra att få för privata företag. Att få arbetstillstånd kunde också vara en svårighet för det privata företagandet. För Albin och Erik Starks arkitektkontor, som hade lång erfarenhet av att rita hyresfastigheter, där de flesta uppdragen var från privata byggmästare, blev det en stor förändring i och med att det privata byggandet fick sämre villkor.

Statens byggnadslånebyrå behövde kunniga granskare och dessa kunde dessutom ha egna företag med egen bostadsprojektering. Flera

arkitekter var granskare på byggnadslånebyrån till exempel. Folke Löfstöm och Axel Grape, bägge både konstruktör och granskare med eget kontor. Flera granskare hade också egna uppdrag. Det var närhet mellan tjänstemän och praktiker. Politikerna fick genom bostadslånepolitiken ett politiskt grepp om bostadsproduktionen.

Lånegivningen för Allmännyttan beaktade främst byggnadskostnaderna och hyrorna sattes utifrån denna kostnad. I princip skedde en överenskommelse mellan Allmännyttan och Hyresgästföreningen om hyressättningen på så sätt att Allmännyttans kostnader skulle gå ihop.

Men i kostnadsbilden beaktades föga till exempel tomträttsavgäld liksom att avskrivning fördes som driftskostnad i stället för som kapitalkostnader. Politiskt var driftskostnadssidan laddad. »Förvaltning ansågs som arbetsfri inkomst«, anser Erik Stark. Vid Stockholms Fastighetsägares Förenings 90-årsjubileum minns Erik Stark att Hjalmar Mehr sa: »Det är bra att ni firar jubileum nu. Ni kommer inte att fylla 100 år, då har vi övertagit fastigheterna.« Samma sak, minns Erik, att Arne Geijer sa vid Stockholms Fastighetsägares Förenings 100-årsjubileum, tio år senare. När nya byggnadslagen skrevs på 1960-talet försökte politiker få in bestämmelsen att nybyggnadslov skulle vara tidsbegränsade till 30–50 år, därefter skulle fastigheterna vara avskrivna och Allmännyttan skulle kunna ta över fastigheterna. Detta fick inget gehör i lagförslaget.

Statens byggnadslånebyrå ombildades 1948 till att bli en del av det nybildade statliga verket Bostadsstyrelsen. Alf Johansson, tidigare chef för Statens byggnadslånebyrå, blev dess första generaldirektör.

Lånebestämmelserna för statliga lån utvecklades under åren till en omfattande bok, som ledde till att planeringsarbetet omfattade praktiskt taget alla detaljer i byggandet. Flerbostadshusen byggda efter låne-reglerna kunde få epitetet »Bestämmelsearkitektur«. Bostadsstyrelsen var central förvaltningsmyndighet för den statliga verksamheten för att främja bostadsförsörjningen. Styrelsen var chefsmyndighet för

länsbostadsnämnderna. Enligt »Förordning (1965:669) med instruktion för bostadsstyrelsen och länsbostadsnämnderna« ålåg det styrelsen särskilt att: handha den statliga låne- och bidragsverksamheten för att främja bostadsförsörjningen, undersöka och belysa utvecklingen i fråga om bostadsbyggande, bostadsmarknad och bostads-sociala förhållanden samt på grundval härav ge underlag för beslut som avser det framtida bostadsbyggandets omfattning och inriktning, på lämpligt sätt bistå kommuner, byggherrar och andra, som medverkar i bostadsbyggandet, för att främja långsiktig planering av byggandet och fortgående allmän förbättring av bostadsförsörjningen, genom råd och information främja konsumentupplysning och varudeklaration på bostadsområdet, främja sådant utvecklingsarbete inom styrelsens arbetsområde, vars resultat kan väntas komma till praktisk användning inom bostadsförsörjningen, i övrigt ta de initiativ som kan behövas för att främja att goda bostäder byggs och att en god boendemiljö skapas.

De statliga lån som Bostadsstyrelsen beviljade gällde förutom för flerbostadshus också hyreshus över två våningar, industrilån samt alla höghus. Bostadsstyrelsen upphörde år 1988. År 1952 hade en generalplan för Stockholm upprättats. Denna angav riktlinjerna för hur Stockholms förorter skulle byggas ut. Utbyggnad skulle ske främst utmed och i anslutning till tunnelbanan. En avsikt var att de boende i förorten skulle kunna både Arbeta, Bo och handla och förströ sig i ett lokalt Centrum, så kallade ABC-orter.

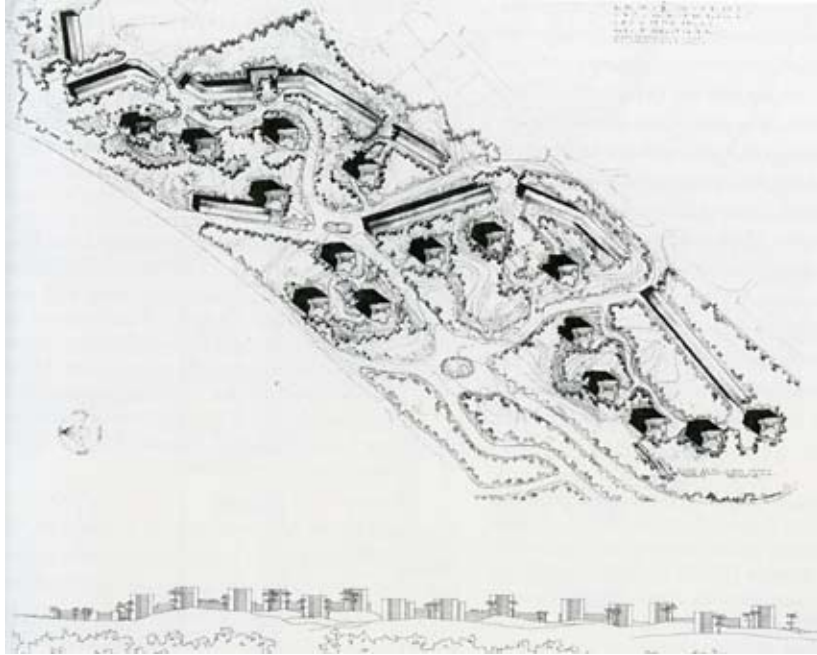
Mest genomfört och omskrivet blev Vällingby från 1954. Nästa större förort blev Farsta 1957–1960. Andra exempel på förorter planerade och uppförda under 1950-talet är Bandhagen, Högdalen, Rågsved och Hagsätra. De dominerande byggnadstyperna var punkthus och trevånings lamellhus som var möjliga att anpassa till terrängen. Befintlig växtlighet bevarades integrerade mellan husen och inom gårdsbildningar för att förstärka närheten till naturen. Trots nybyggandet fanns fortfarande bostadsbrist.

Albin och Erik Starks arkitektverksamhet

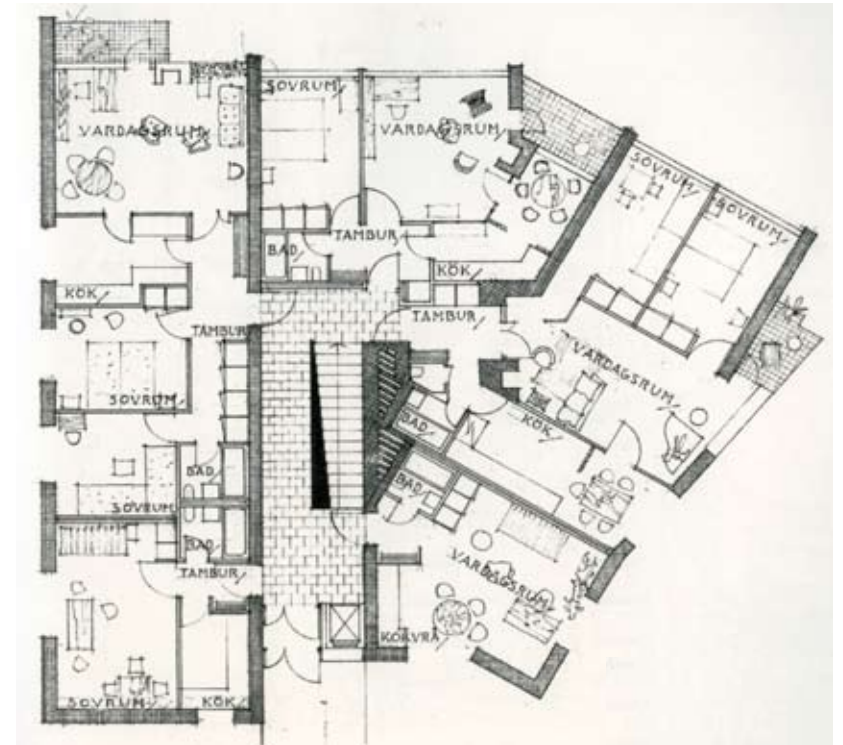
HEIMDAL SOMRÅDET I NYNÄSHAMN

Erik Stark var under 1945–1960 huvudansvarig på Albin och Erik Starks arkitektkontor. Albin Stark hade 1943, i samarbete med Alvar Aalto, som tidigare beskrivits fått uppdraget att göra en plan över Nynäshamns obebbyggda delar. Markägare var AB Nordstjernan i Johnssonkoncernen. Då fanns planer på en stark utveckling av Nynäshamn. Dit skulle hela Frihamnen flyttas. Järnvägen skulle byggas ut till att vara inte endast två- utan fyrsparig. Det höga bergspartiet, Heimdalsområdet, skulle bebyggas med hyreshus både som trevåningslängor och höga punkthus. Ritningen med förslag till ändring av nynäshamnsdelen är tyvärr förlorad. Alvar Aalto ritade ofta med orange färgad penna direkt på svartvita kopior av de planer som var ritade med tusch på kartong, vilket var vanligt i stadsplanering. Den av Aalto föreslagna ändringen av planen på kopiepapper, antogs vara just en kopia och försvann i hanteringen. Heimdalsområdets planer ritades däremot på normalt sätt.

Albin Stark blev sjuk i september 1945. Aalto misskötte kontakterna med Nordstjernan genom att inte komma till möten. Kriget medverkade till att Heimdalsområdet överläts till HSB. Erik Stark, som deltagit i Stark-Aaltos arbete, fick fullfölja planarbetet och arkitektarbetet åt HSB i samråd med HSBs arkitektkontor och dess chef Curt Stehlnert. Stark-Aaltos skisser följdes i princip av HSB. Höghusens planering gjordes med en smal fasad mot norr och en bred mot söder. Erik bearbetade planerna och utformade husen med hiss. Erik projekterade med en omsorgsfull genomarbetning av detaljer, entréer, trappor med trappräcken och andra detaljer. Byggnaderna uppfördes med bärande stomme av betong ända ut i fasaderna. Mot dessa göts lättbetong, som sedan putsades och där putsen, enligt Erik, fortfarande

Heimdalsområdet i Nynäshamn. Illustration från 1943. Planen reviderades senare.

Heimdalsområdet i Nynäshamn. Lägenhetsplan, tidigt förslag.

Ett av de sju HSB-husen på Heimdalsvägen. De ritades på Albin Starks kontor av Erik Stark och byggdes 1947–1948.

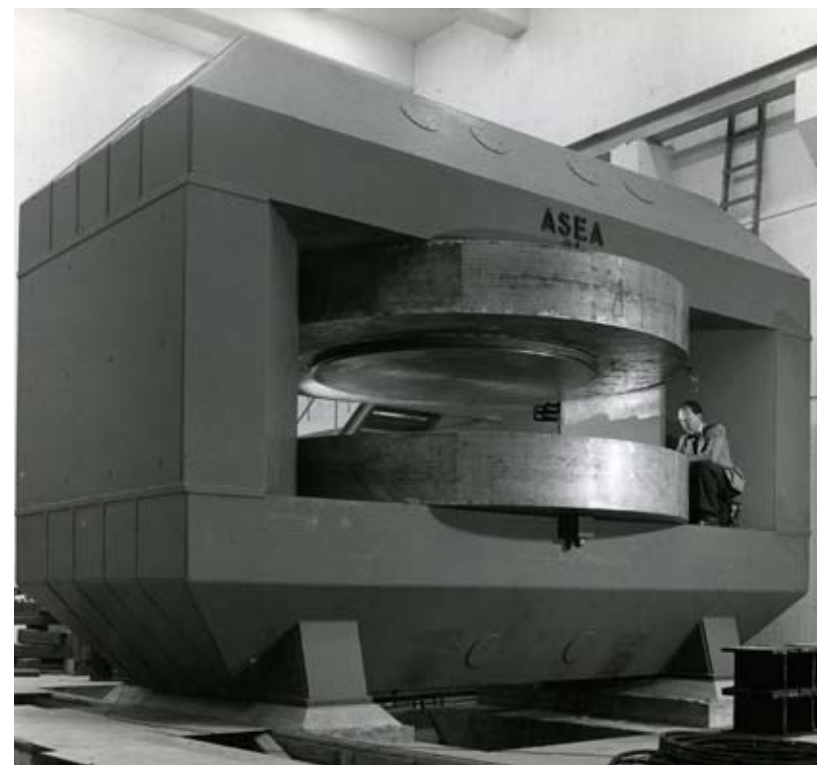
sitter kvar. Samarbetet med HSB ledde till det nu befintliga utförandet och som för den tiden var ett stort projekt med sina drygt 300 hyreslägenheter. Starks kontor bemannades för projektet med elva man.

ATOMLABORATORIUM I FRESCATI

Albin och Erik Stark hade 1945–1947 uppdraget att för Nobelinstitutet för fysik i Frescati rita ett atomlaboratorium med en reaktor-anläggning. Det var genom kontakten med Manne Siegbahn, som kände Albin sen studietiden i Hudiksvall. Erik och Manne Siegbahn kom väl överens. Erik hade först ritat en ombyggnad av Nobelinstitutets huvudbibliotek, där mellanbjälklaget måste bytas ut på grund av läckage från läckande kopparrör i betongen, samt tillbyggnad av hörsal. Nobelinstitutet för fysik i Frescati hade ursprungligen ritats av arkitekten Gustav Holmdahl.

En reaktor-anläggnings speciella krav på strålningsskydd ställde krav på nytänkande. Ett arbete som det i Frescati gjorde att Erik fick sätta sig in i hela funktionen och finna tekniska lösningar. Erik läste in en hel del om atomfysik för detta. När det gällde de höga kraven på säkerhet fanns ingen litteratur i ämnet att tillgå. Amerikanarna arbetade med atombomben men lämnade inte ut någon information.

Neutronstrålning kan dämpas dels med vatten och dels med bly. Erik kände till att man på ett röntgenlaboratorium använt väggar av betong och järn. Lösningen för reaktorhallen blev att 50–60 cm tjocka väggar av betong blandad med järnmalm, beställd efter idealkurvan för sand, göts runt reaktorn och sedan täcktes med en bassäng. Det handlade om avsevärda tyngder. Enbart reaktorns magnet vägde 600 ton. Man kunde inte tillverka större delar än på 30 ton, vilka fraktades på fartyg till Frihamnen, lastades om med hjälp av lyftkranen Lodbrok på särskilda bilar från Sellbergs. Betongen, blandad med järnmalm, vägde 4 ton/m³ jämfört med 2 ton/m³ för vanlig betong, så betongkärnorna fick inte fyllas till mer än till hälften för att man skulle orka köra dem. »Lösningen med de tunga betongväggarna och den täckande

Reaktorhallen i Nobelinstitutet i Frescati. 1947. Erik Stark i reaktorns magnet.

bassängen gjorde att med denna reaktorhall var Sverige vid denna tidpunkt före USA i säkerhetsutformning«, påpekar Erik Stark.

FLERBOSTADSHUS I ÖREBRO

Flerbostadshusen kv. Förmannen 8–13 och kv. Hyvlaren 1, Örebro (1945–1947) är ex fristående femvåningshus och ett längre envåningshus som bildar en sammanhållen bebyggelse kring en gemensam gård. Femvåningshusen, med källare och vind, är grundlagda på pålar. Stomme av betong och tegel. Fasader är av gult målardalstegel.

OMBYGGNAD FÖR HANDELSBANKEN, KV. FERSENSKA TERRASSEN

Erik Stark gjorde ombyggnaden för Handelsbankens notariatavdelning, kv. Fersenska terrassen. Fastigheten ligger intill Stora Sällskapets hus vid Arsenalsgatan på Blasieholmen. Även fasaden ritades om och en internförbindelse till Handelsbankens huvudkontor via en inbyggd högt liggande bro tillkom. Som följd av att bygglovets beviljades räddades indirekt också Stora Sällskapets byggnad från eventuell rivning eftersom det tidigare funnits planer på att bredda Nybrogatan från Östermalmstorg till Nybroplan och att bredda Arsenalsgatan från Nybroplan till Kungsträdgården för att ge biltrafiken bättre framkomlighet. I och med ombyggnaden av Handelsbankens notariatavdelning skrinlades dessa planer.

Erik fick uppdrag att rita industribyggnader bland annat en färgfabrik i Ängelholm. Det gällde att planera byggnaderna för en rationell tillverkning så att tillförsel av råmaterial till maskinerna och uttag av färdiga produkter kom i rätt följd. Ägarna till industribyggnader på den tiden lade dock större vikt vid fabriken fasader än på dess funktion. En industrihall bör, enligt Erik, vara sex meter hög, utan pelare och ha en fri spännvidd på 16–18 meter. En sådan hall är tillräckligt generell för att klara av att tillverkningsmetoder ändras vart femte år.

Starksarkitektfirma hade från tidigt 1930-tal uppdrag av Stockholms-tidningens ägare Torsten Kreuger att modernisera tidningens byggnad i

Kv. Förmannen och Kv. Hyvlaren i Örebro, 1945–47. Flerbostadsområde med fristående femvåningshus och ett lägre envåningshus kring en gemensam gård.

Nedre Klara. Fastigheten upptog flera tomter, bebyggda i olika perioder med hus uppförda med tegelstomme och träbjälklag. Fasaderna moderniserades för att få likformighet i fönster och fasadbehandling. Källarvåningen byggdes om för att inrymma en extra presshall, ett mycket komplicerat arbete med utsprängning av berget längs Klara kyrkogård. Ett tryckeri är känsligt för skakningar. För att lösa detta måste sprängningen göras mycket försiktigt, som när man spränger för brunnar, 0,5 m³ åt gången med låga laddningar. Ingen hade tänkt på att huset inte fick skaka. Men Erik kände till trycktekniken. Vid värdering av Esseltes stora byggnad vid Vasagatan upptäcktes sättningar i huset. Man hade övergått från att göra klichéer i tunna träplattor till att gjuta hela plattan i bly vilket medförde en dubblerad belastning på stommen. Man brukar räkna med en tillåten belastning på 1 500 kg/kvm i en industribyggnad, men här blev det 3 000 kg/kvm. Det uppstod sprickor i balkar. Man klagade på att man inte fick skarpa bilder på fotoavdelningen, vilket berodde på att hela huset vibrerade!

Denna kunskap tog Erik fasta på när det gällde sprängningarna för Stockholmstidningen. Ett torn byggdes för kylvatten från egen brunn, vilket var mycket ekonomiskt för snabb kylning av halvcylindriska tryckplåtar av bly för dåtida tryckpressar. Tornet kläddes med marmor med luftspalt mot betongstommen. Vattnet var sommartid kallare än luften, vintertid tvärtom. Byggnaden revs sedermera och Stockholmstidningen fick nya lokaler och nytt tryckeri i Marieberg.

Andra tidningsuppdrag var åt Svenska Dagbladet. Kontoret skissade på en ombyggnad av en befintlig byggnad i Klara, men tidningen flyttades till en nybyggnad i Fredhäll. Åt Västernorrlands Allehanda i Härnösand ritade arkitektkontoret en byggnad i tegel med traditionell hall för tryckpressar samt för Barometern i Kalmar dels en ombyggnad av befintlig officin och dels en nybyggnad, som komplicerades av att byggnadsarbetet inte fick störa pågående verksamhet.

Kontoret ritade åt KBS en provisorisk kontorsbyggnad i två våningar vid Rålambsvägen på Kungsholmen. Byggnaden är nu riven.

Kv. Fersenska terrassen, Handelsbankens notariatavdelning. Ombyggnad av kontor samt förbindelsegång i två våningar till Handelsbanken över Grevgränd.

ARKITEKTFIRMAN ERIK STARK 1960–1995

Efter Albins bortgång drev Erik Stark arkitektbyrån vidare i eget namn. Tack vare studier på KTH för professorerna Eskil Sundahl och Gunnar Asplund samt mångårig praktisk erfarenhet på faderns arkitektfirma hade Erik Stark skaffat sig omfattande kunskap i byggt teknik, materialkunskap och detaljutformningens betydelse för helheten. Till detta kom hans intresse för hela förloppet i en byggnads livslängd från råmark till rivning eller ombyggnad. Albin Starks insikter i fastighetsekonomi och fastighetsvärdering samt insatser för att ändra mätregler för byggnader hade gett Erik kunskap om fastighetsekonomi och förståelse för betydelsen av fastighetsunderhåll. Dessa insikter har Erik Stark förvaltat och utvecklat under åren på olika sätt. Stora förändringar för bygg- och fastighetsbranschen skedde, inte minst i Stockholm, under perioden.

FORTSATT UPPRUSTING AV GAMLA STAN

År 1960 tillsatte Stockholms kommun en kommitté för upprustning av resterande kvarter i Gamla Stan. Ett flertal arkitektkontor fick föreslå planer för upprustning, värmeförsörjning mm som skulle genomföras inom en femårsperiod. Gamla Stan ansågs som en social skamfläck. Boendet där bedömdes vara så dåligt att de boende borde flyttas till förort planerad av Allmännyttan. Så skedde också. De boende erbjöds att flytta till nybyggda lägenheter i förorter som Bagarmossen.

Kommittén hade eget kansli några år och ingick därefter i kommunens fastighetskontor. Det gällde att göra kalkyler för ombyggnader i Gamla Stan sedan man insett att bebyggelsen i Gamla Stan

svårigen skulle kunna rivas. Ombyggnadsarbetet övergick till enskilt företagande, byggnadernas ägande övergick i stor del till bostadsrätter. »I arbetet med ombyggnader i Gamla Stan« säger Erik Stark, »kom jag att medverka som arkitekt och fastighetsekonom i många objekt, totalt i över 50 år.«

TÖRNERSKA HUSET I KV. CEPHEUS

Samfundet S:t Erik förvärvade hörnfastigheterna Cepheus 12, 13, 14 som sammanslogs till tomt nr 25, kvartersdelen i spetsen vid Köpmangatan, Kindstugatan och Själagårdsgatan. Törneska huset var enligt Josephsson (1916) namnet på Kindstugatan 4, men fick nu ge namn åt hela tomt 25.

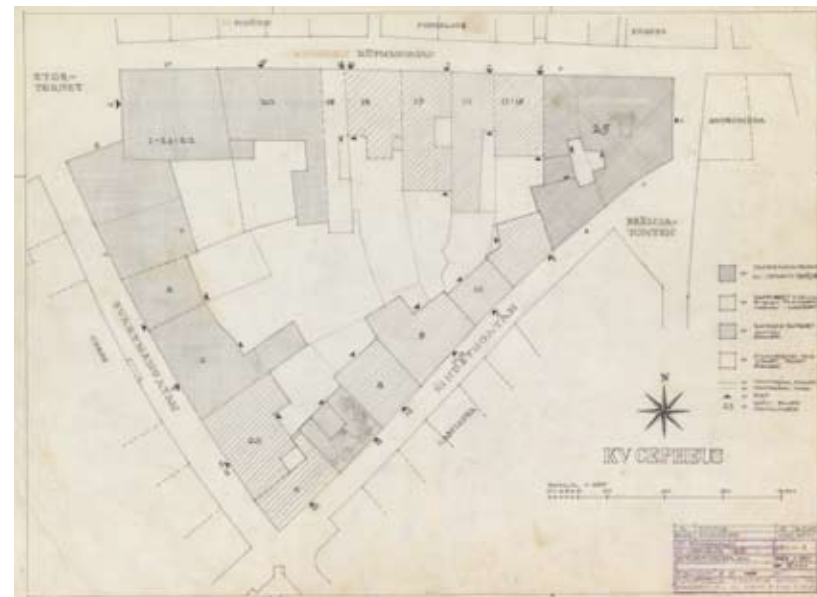
Törneska huset har en lång både byggnads- och personalhistoria. Byggnaderna är från 1500- och 1600-talen med ändringar under 1700-talet. Det ska framhållas att det medeltida husbyggandet varade under hela 1500-talet ända fram till början av 1600-talet. Det har i vår tid visat sig att gårdshusen stundom var äldre än gatuhusen. Långt fram till början av 1600-talet byggdes gatuhusen med våning en trappa upp ut över bottenvåningen med tegelstommen utskjutande 15–20 cm, vilket tyder på imitation av tidigare stockvirkeshus på samma sätt som i södra Sverige. Anledningen var brandfaran. Stockvirke var brandkänsligt medan gårdshusen i tegel skyddade verkstäder och varulager. Bestämmelse om stenhus kom in i svensk lag genom den av Axel Oxenstierna skrivna regeringsformen från 1634.

Det visade sig att i Törneska huset bestod av tre ganska små byggnader mot gården byggda med medeltida byggnadssätt. Saneringen och restaureringen av Törneska huset skedde 1969–1971. Byggnaderna var vid köpet i betydligt sämre skick än på 1930-talet. Förvaltningen hade hyrt ut bostäder bland annat till ungdomar och personer, som gjort ändringar utan ägarens tillstånd. Byggnaderna på tomt 25 hade förslummats genom eftersatt underhåll men inte utsatts för förstörelse genom ingrepp utan mestadels genom övermålningar.

De boende hade inte haft råd att riva utan i stället bara skylt över skavankerna.

Erik fick uppdraget att göra ekonomiska och tekniska restaureringsarbeten och tog hjälp av ingenjör Olof Burell. Snabbt visade det sig att arbetet fordrade insatser och intresse av många parter i Stockholms Stadsmuseum och Riksantikvarieämbetet samt av experter med kunskap om installationer för värme, sanitet, ventilation och olika områden inom byggt teknik. Byggnaderna innehöll så många problem att, som Gösta Selling sade: »Vi hade på några veckor uppträckt mer än vad som gjorts i Gamla Stan på över 30 år.« Arbetet måste sålunda skötas på helt annat sätt än vad som skett på 1930-talet. Erik Stark och Olof Burell införde »igångsättningsöl«. De arrangerade ett gille i Stadsmissionens festvåning för samtliga konsulter, arbetare och förmän, målare, el- och VVS-tekniker. På gillet hölls föredrag med tjänstemän från Stadsmuseet och sociologer. Myndigheter berättade vad man historiskt visste om fastighetsägare och boende sedan 1600-talet samt restaureringsteknik, allt för att alla medverkande i bygget skulle vara försiktiga och varsamma, till och med nyfikna på nya fynd. Insatsen blev mycket lyckosam. Arbetet fordrade en stor närhet mellan arkitektkontoret, konsulter och alla typer av bygglidare. Ett exempel på vad man kunde finna: under många färg- och putslager hittades en bild av ett mansansikte som troligen var från 1500-talet och muraren sa: »Jag visste att någon tittade på mig när jag jobbade. Där är han!«

Gatorna runt Törneska huset är trånga och den obebyggda brandtomten liten. Det fanns inte plats för arbetsbodarna och upplag. Inre kommunikation var svår med stora nivåskillnader mellan befintliga hus. Stark och Burell löste detta med att bygga en hiss på en av gårdarna. Trots små marginaler lyckades man att med en transportabel tornkran lyfta en elektriskt driven bygghiss från brandtomten över hustaken. Denna vertikala och horisontala transport filmades eftersom något sådant var unikt. Både transport mellan husnivåer och personal liksom material från rivning och ombyggnad kunde

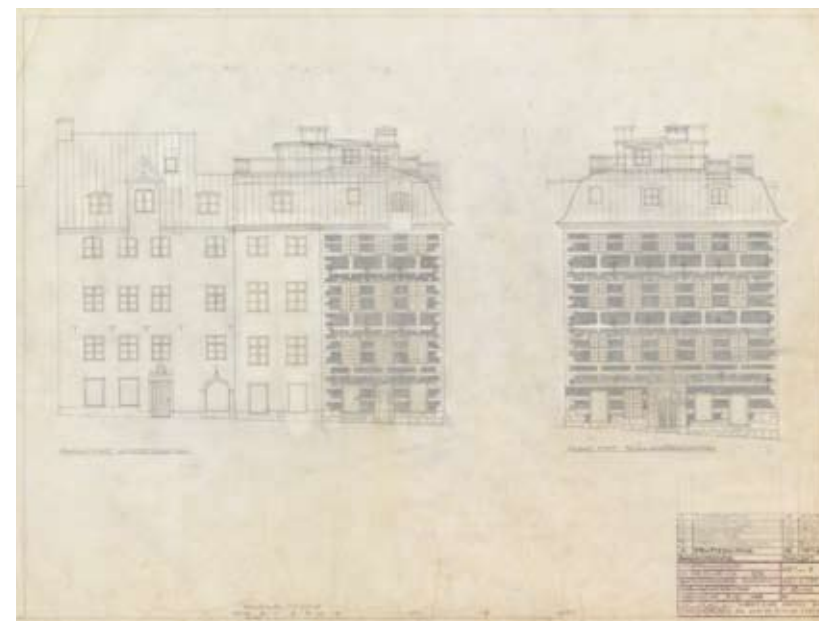
Törneska huset i kv. Cepheus 25, i spetsen vid Köpmangatan, Kindstugatan och Själagårdsgatan.

Törneska huset.

nu lätt ordnas. Arbetsbodas och visst materialupplag kunde därefter placeras inom befintliga byggnader. Entreprenör för Törneska huset på tomt 25 var byggmästaren Stig Adling. Upphandling på vanligt sätt, det vill säga entreprenadhandlingar genom ritningar, beskrivningar mm som grund för byggnad, installationer och el, var inte möjlig. Det gick inte att förutse de ingrepp som måste göras eftersom byggnaderna var många, delvis medeltida. Överslagsmässigt hade byggnaderna ändrats en gång vart 50:e år sedan 1500-talet. Man visste att stora förändringar skedde omkring 1630–1640 och att Törne gjorde utbyggnader och ändringar i slutet av 1600-talet. Med byggnadsfirman Stig Adling gjordes ett avtal med en blandning av entreprenad och löpande räkning. Antalet byggtimmar kunde inte förutses och inte heller materialåtgång. Dessa skulle betalas efter åtgång enligt fakturor. Däremot skulle byggets platsadministration, ställningar, handverktyg, handmaskiner betalas med ett fast pris. Systemet fungerade tack vare en mycket nära kontakt mellan arkitekt, byggare, VVS-konsulter och arbetsutförande firmor liksom med lagbasar. Svårast hade elarbetarna, som skulle montera eluttag, göra ledningsdragningar mm enligt Svensk standard. Detta ledde till att arkitekten fick direkt på tak och väggar markera var eluttag skulle placeras anpassade till historiska och arkitektoniska hänsyn.

Samarbetet var tidskrävande. I början hade man byggmöte klockan 8–9 varje dag. Snabbt upptäcktes behov av restaureringsarbete av snickerier och dörrar, målningsarbeten och gipsarbeten, det vill säga stora konserveringsarbeten. Stadsmuseet följde arbetena i detalj. Gösta Selling hittade bland annat en stuckfris från cirka 1600-talets slut. Undersökningarna visade att gipslister, tak- och väggmålningar utförts av samma hantverkare som på Stockholms slott, Regeringsrättens hus på Riddarholmen och i Törneska huset. Detta torde bero på att Törne var vän med Karl XI som ofta besökte Törnes hus. Betydande insatser gjordes av konservatorer som Sven Dahlén med Lars Göthberg, Eva Engblom med firmorna Gustav Dalenius och Robert

Kv. Cepheus. Törneska huset, Köpmangatan, Kindstugatan och Själagårdsgatan.
Fasadritningar.

Persson samt målerifirman Andersson och Hansson. Målnings- och snickerirestauration fick bidrag av Wallenbergsstiftelsen.

Fönstren är värda ett speciellt omnämnande. Byggmästaren Adling förordade ett utbyte av alla fönster. Erik Stark motsatte sig detta eftersom ett utbyte skulle innebära att med inåtgående fönster skulle glasen flyttas in från fasadlivet och erfarenheterna från kv. Cepheus visade att fasaderna då fick ett annat uttryck. Fönsterglasen i fasadlivet speglar himmelsljuset medan en indragning bildar »mörka« håll. Erik Stark och snickeribasen detaljstuderade fönstren och kom fram till att 1640-talsfönstren inte kunde bytas utan att fasaderna förstördes. Karmarnas överstycken och bottenstycken gick 20–30 cm in i murverket. Ett byte skulle kräva stora ingrepp i fasaderna. Det skulle inte gå utan omputsning av den befintliga putsen från 1500–1600-talen. Dessutom visade det sig att trävirket i karmarna var av högklassigt trä. Virket hade mycket täta årsringar, under en millimeter tjocka. Prov med maskinslip visade att det fortfarande luktade terpentin vid slipningen! Det visade sig också att rötangreppen var få och kunde repareras utan problem. Trävirket var månghundraårigt och hade en kvalitet som aldrig mer kommer att finnas. Skogen i dagens Sverige är 100–150 år medan träbitar från 1600-talet kunde ha över 200 årsringar på 15–20 cm. Fönsterreparationen kunde upphandlas genom anbud från en snickerifirma som arbetade inom bygget med handverktyg eftersom alla fönster hade måttvariationer. Vissa fönster från 1640-talet mot gården sitter kvar utan ingrepp.

Erik Stark berättar om minnen från restaureringen av Törneska huset: »Som son till Albin Stark fick jag redan i åttaårsåldern följa med i nybyggnader, praktiserade en sommar i snickerifabrik, där jag lärde mig trä från stock till plank och bräder, fräsning av profiler och hyvling och sammanfogning. Sedan fick jag erfarenhet av uppmättningsarbete i Gamla Stan 1932 och av Cepheusgården på 1930-talet. Vidare lärde jag mig på KTH 1936–1939 ingående byggteknik

Kv. Cepheus, inre gården. Erik Stark framför den blå väggen, juli 2009.

och materialkunskap. Nu kan jag känna att hela min utbildning och praktik syftade till att kunna leda arbetet med Törneska huset. Numera har vi inte längre teknik, material och hantverkskunskap att genomföra ett sådant arbete». Erik Stark fortsatte med ett antal objekt för Nicolai församling av församlingen ägda objekt till exempel pensionärsbostäder i kv. Andromeda samt inredning i delar av Storkyrkan.

Erik Starks arbeten i Gamla Stan ledde till uppdrag att för Högerns studieförbund Medborgarskolan restaurera Gimo Herrgård i Uppland. Den var uppförd enligt ritningar av Jean Erik Rehn och bygget påbörjades 1763. Fil Dr Gösta Selling, sedermera riksantikvarie, vars doktorsavhandling bland annat behandlade uppländska herrgårdar, var starkt intresserad av Gimo. Huvudbyggnaden återställdes till Rehns ursprungliga plan, som under 1800-talet fått ändrad rumsindelning, så att stora salen återfick sitt ursprungliga skick med komplettering av gipslister, snickerier och målningsrestaurering. Köket i flygeln byggdes om och väggmålningarna restaurerades med hjälp av Stockholms Stadsmuseums konservatorer.

BOSTADSBYGGANDET 1965–1975

Nya regelverk och ekonomiska förutsättningar för ny- och ombyggnader av bostadshusen under 1960- och 1970-talet innebar för Erik Stark att hans allsidiga kunnande inom det fastighetsekonomiska området efterfrågades. Bostadsstyrelsens lånebestämmelser med detaljstyrning, kommunernas planmonopol samt ett högt uppdrivet byggtempo innebar nya aktörer och nya former av rationaliseringar. Särskilda byggledningsföretag, till exempel Arsenalen, kom in som ett mellanled mellan byggherrar och konsultföretagen. Byggledningsföretagen upphandlade och bestämde alla arvoden för arkitekter, elkonsulter, VVS-konsulter, konstruktörer med flera aktörer. Arkitekter var bannlysta på byggarbetsplatserna. De ansågs inte ha något där att göra. Byggbolagen skaffade sig också egna arkitekter

och konstruktörer. De stora byggbolagen köpte upp allt mer mark i städernas ytterområden och kom därmed att vara både byggherrar och byggentreprenörer. Rationalisering uppmuntrades. Det kunde gälla utformning, typisering och teknik. Storskalighet och industrialiserat byggande utvecklades för att klara av det omfattande byggandet. Prefabricering gynnades genom olika former av statligt stöd. Förvaltningshänsyn sköts fortfarande undan från dagordningen. Det gällde att bygga snabbt och mycket.

De stora byggföretagen förhandlade med kommunerna om markinnehav. Det kunde gälla antingen att äga tomtmark eller tomt rätt. Tomträtt innebär nyttjanderätt till hel fastighet som upplåtes av kommun eller stat för visst ändamål under obestämd tid och mot årlig avgäld i pengar. Tomträtt räknas som fast egendom och kan intecknas och belånas till skillnad från lös egendom, till exempel arrendemark. Tomträttsavgälden prövas normalt var 30 år, men i Stockholm kan den regleras efter viss tidsperiod, ofta vart fjärde år. Avgälden grundas på det värde som fastighetskontoret anser att marken är värd. Från markvärdet dras rivningskostnaden för byggnaden. Staden vill ha höga tomträttsavgälder eftersom det innebär inkomster. Tomträtt är vanlig i Stockholm och kranskommuner men relativt ovanlig i övriga landet. Tomtmark är ett markområde som är bebyggt eller avsett att bebyggas och som även omfattar till bebyggelsen hörande gårdsplan, trädgård, kommunikationsutrymmen och liknande. Tomtmark är enskild egendom. Byggbolagen kan ha olika inställning till tomtmarks respektive tomträttsinnehav. Så byggde exempelvis Einar Mattsson gärna med tomträtt medan John Mattson valde att köpa tomtmark.

Enligt bygglagen 1967 har kommunerna planmonopol, det vill säga behörighet att fastställa stadsplaner och liknande. Statens Planverk bildades samma år genom att myndighetsfunktionerna från Byggnadsstyrelsen överfördes till Statens Planverk. Undantaget från detta var mark som tillhörde staten.

MILJONPROGRAMMET

Miljonprogrammet, den så kallade Skördetiden, 1965–1974 var en politisk lösning på flera problem. Det så kallade »bostadseländet« med lång bostadskö gjorde att riksdagen 1965 beslöt att på tio år färdigställa en miljon nya bostäder. Det kan noteras att bostadsbristen 1960 ansågs bero på att alltför lite hade byggts under krigsåren 1939–1945. Men kriget slutade 15 år tidigare, påpekar Erik Stark. Istället hade bostadsbrist uppstått på grund av att allt fler haft råd att skaffa bostad. För Allmännyttan hade hyrorna inte följt med inflationen medan lönerna höjts mer än inflationen. Skillnaden innebar att flera kunnat flytta till rymligare bostäder eftersom lönenivån snabbt höjdes i reala termer medan bostadshyrorna i statligt belånade nybyggda hus reallt sänktes genom hyresregleringen. Inflationen hade halverat kronans värde. För åren 1939–1975 hade realvärdet minskat från 1 krona till 20 öre enligt konsumentprisindex, KPI. Vissa år var inflationen tvåsiffrig. KPI är dock ingen tillförlitlig mätare för privatkonsumtion eftersom privatkonsumtion under tid påverkas av ett flertal ekonomiska faktorer.

Bostadsstyrelsen skapade 1965 en ny definition på trångboddhet. Tidigare var normen för trångboddhet att det inte fick bo fler än 1,5 personer per rum, kök och gemensamhetsrum oräknade. Nu ändrades normen till att det inte fick bo fler än 0,7 person per rum, kök och gemensamhetsrum oräknade. Den nya »Trångboddhetsnorm 2« visade att cirka 43 procent av de boende var trångbodda. Detta blev också ett argument för att implementera Miljonprogrammet. Vidare pågick en strukturomvandling i landet som berodde på att allt färre kunde försörja sig på landsbygden, vilket i sin tur gjort en inflyttning till städerna nödvändig för många människors försörjning. Att bostäderna inte räckte till berodde alltså lika mycket på inflyttningen till städerna som på den ökade bostadsstandarden, något som Gunnar Lindman, tidigare stadsplanechef i Malmö, har påvisat.

Miljonprogrammet kom att huvudsakligen omfatta nybyggnad av flerbostadshus utanför stadskärnorna i hela landet. Städernas befintliga hyreshusbestand i stadscentra skulle förnyas först sedan bostadsbristen hade hävts.

Anmärkning: Trångboddhetsnormer i Sverige. Trångboddhetsnorm 1: På 1940-talet formulerades det första måttet på trångboddhet. Det innebar att i en bostad får finnas högst två boende per rum, köket oräknat. Trångboddhetsnorm 2: Enligt 1965 års trångboddhetsnorm får det finnas högst två boende per rum, kök och ett rum oräknat. Trångboddhetsnorm 3: 1974 kom den nu gällande trångboddhetsnormen, som innebär att varje hushållsmedlem i en bostad ska ha eget rum, kök och ett rum oräknat. Om det finns sammanboende vuxna i hushållet minskas antalet rum med ett.

Trångboddheten är fortfarande inte jämnt fördelad inom befolkningen. Det kan påpekas att det inte gjorts någon totalundersökning av befolkningens boende sedan Folk- och bostadsräkningen 1990. I nutid gäller fortfarande 1974 års norm.

EFTERSATT FASTIGHETSUNDERHÅLL

Vad gäller Allmännyttans bostadsbestånd ansågs redan 1947 att ombyggnad, reparation och underhåll var en senare fråga. Eftersom man utgick ifrån att kommunerna på sikt skulle ta över alla flerbostadsfastigheterna i Allmännyttan, så skulle kommunerna den dagen stå för drift och underhåll av fastigheterna. Underhåll var inte aktuellt 1947. Man brydde sig inte om det. När Erik Stark påpekade att Allmännyttans fastigheter måste underhållas så blev svaret att »det här blir inte aktuellt förrän om tjugo år och då är jag pensionerad«. Erik Stark skrev 1960: »Här skjuter man ett skuldberg framför sig på cirka 300–500 miljoner«. År 2009 uppskattas ombyggnadskostnaderna för miljonprogrammets fastigheter uppgå till mellan 400–500 miljarder kronor! Erik Starks kännedom om dessa förhållanden kom sig av att han bland annat har värderat Svenska

Bostäders fastigheter. Han visste därför att man inte planerat för fastighetsunderhåll eftersom flerbostadshusen varit relativt nya.

BYGGFÖRBUD LEDDE TILL FÖRSLUMNING OCH EXPROPRIATION

Under 1933 kom en ny stadsplan för Stockholms innerstad. Där indelades innerstaden i zoner. Vissa zoner, bland andra hela nedre Norrmalm, belades med byggnadsförbud. Avsikten var att hindra stadsplaner att genomföras till dess att en ny stadsplanelag tagits fram. Byggnadsförbudet var mycket vittomfattande. Man fick som fastighetsägare egentligen inte göra någonting. En fastighetsägare fick inte riva, inte göra större reparationer eller installera centralvärme. Kommunen förhindrade upprustningar och moderniseringar på alla sätt därför att sådana skulle fördyra för kommunen att överta marken efter inlösen. Särskilda expropriationsnämnder tillsattes för att sköta detta.

Kommunen försökte till exempel hindra fasadreparationer såvida inte fasaderna höll på att falla ner. Erik Stark berättar hur han själv fick gå till kommunikationsministern angående ett hus på Tegnérsgatan, där fastighetsägaren hindrades från att installera centralvärme genom att inte få byggnadslov för en pannskorsten. Inte heller fick huset rivas. Vad skulle man göra? Man kunde till slut inte hindra ägaren från att bygga en pannskorsten. Fallet gick ända till regeringsrätten. Staden gjorde också så, att fastighetsägaren fick skriva avtal med Stockholms stad att om man gjorde förbättringar i fastigheten så fick det inte läggas på fastighetsvärdet vid en framtida expropriation. Grunden var att fastighetsägandet sågs som något egenmäktigt. Staden ville inte ha några privata fastighetsägare på Nedre Norrmalm. Normalt tog det tre å fyra att få fram en stadsplan. För Nedre Norrmalm tog det 30 år, vilket var avsikten. Då hade fastigheterna hunnit förfalla. När sedan stadsplanen lades fram motiverade man rivningarna med att byggnaderna var dåligt underhållna.

Under den långa tid stadskärnornas bebyggelse varken byggdes om eller förvaltades på rätt sätt förslummades avsiktligt vissa inner-

stadsområden. Då den nya bygglagen trädde i kraft började på allvar förnyelsearbetet i städerna och då inte minst i Stockholms innerstad. Ett verktyg som kommunen hade att komma åt bebyggd mark i stadskärnan var att exproprierade befintliga fastigheter. Den nya lagen ledde till att justitiedepartementet i samråd med Sveriges kommunaltekniska förening och Svenska föreningen för lantmätare 1953, SFL, (med fortsättning 1967) arrangerade fyra speciella värderingskurser. Boken *Expropriation* utgavs 1960 av kommunaltekniska föreningen. Erik Stark skrev avsnittet »Värdering av hyreshus«.

Ett annat exempel, där kommunen gick radikalt fram, var Norrköping. Stora delar av innerstaden revs för att ge plats för ny centrumbebyggelse. I Linköping har man behållit den gamla stadskärnan och istället byggt ut i ytterområdena. Där finns bland annat Linköpings universitet. Likaså har Ystad behållit den gamla stadskärnan. I Karlskrona har man valt att behålla husfasaderna utmed huvudgatan men byggt nytt innanför dessa. På så sätt har karaktären av den ursprungliga bebyggelsen bevarats, påpekar Erik Stark.

ERIK STARKS UPPDRAG

VID BESIKTNING, GRANSKNING, VÄRDERING OCH EXPROPRIATION

Sedan 1965 bestämmer Riksdagen, när Allmän fastighetstaxering ska göras av samtliga fastigheter över hela landet. Det sker normalt vart femte år. Mellan perioderna finns fastighetstaxeringsnämnder, i Stockholm indelade i rotlar, som gör besiktningar av fastigheter. Taxeringsvärde är det totala värdet på mark och byggnad/er och uppdelat i markvärde och byggnadsvärde. Hänsyn tas till fastighetens skick och läge. Besiktningar på platsen görs av taxeringsnämnderna. Erik Stark hade ansvar för dels Stockholm innerstad dels för Solna. Eftersom Stockholms kommun avsåg att riva hela innerstaden så blev det mycket att besiktiga. Erik Stark satte sitt namn under cirka 8000 ärenden.

Utvecklingen kulminerade och fick en ny inriktning i Statens Offentliga Utredning (SOU) 1967:64 Samordnad banklagstift-

ning. Betänkande av kreditinstitututredningen. Här föreslogs att taxeringsvärdet skulle överges som värderingsinstrument för hypoteks- och bostadskreditinstitutionerna. Det förutsattes då »att det av bankinstituten uppskattade värdet fastställs efter i varje enskilt fall med vederbörlig noggrannhet företagen expertvärdering.« Den allmänna fastighetstaxeringen har fortsatt med olika intervall under åren. I nutid, årsskiftet 2008/2009, finns förslag att avskaffa fastighetstaxeringen, för i varje fall flerbostadshus, som grund för belåning. Taxeringsvärdet kan dock fortsättningsvis ha betydelse vid bodelning, arv och gåva, men beskattningsregler kan snabbt ändras.

ÖVRIG KONSTULTVERKSAMHET

Erik Stark verkade under sex år på 1970-talet som granskningsman på Sveriges Stadshypotekskassas kansli i Stockholm. Uppdraget var att granska de värderingsutlåtanden som gjorts i de lokala hypoteksföreningarna i landet samt godkänna utbetalning av beloppen. Enligt uppgift från Stadshypotekskassan rörde det sig om cirka 110 000 värderingar. Sveriges Stadshypotekskassa övertogs senare av Handelsbanken. Sparbankernas bank var en centralorganisation för samtliga sparbanker i Sverige, där han under flera år hade konsultuppdrag. Uppdraget var att göra översiktlig granskning av utlåtanden för att på riksplanet göra bedömning av kvalitet och rimlighet i belopp samt bedöma val av värderingsmetod. Han gjorde även under cirka tio år fastighetsvärderingar åt Sparbankernas Värderingsinstitut. Sedan Institutets verksamhet övertogs av VW Fastighetsekonomer fortsatt Erik där hos Erik Arenby fram till 1985. På uppdrag av Stockholms Sparbank värderade han under 1960-talet för belåning hela Svenska Bostäders fastighetsbestånd

Svenska Filmindustrin, SF, fick samtliga sina biografbyggnader över hela landet värderade av Erik Stark. Endast premiärbiograferna besiktigades på plats. För övriga biografier upprättade Erik ett

generellt värderingssystem för hela beståndet. I värderingssystemet ingick ortens storlek, geografiska läge, antal åskådarplatser, hyra per åskådarplats och beläggningsgrad. Arbetet underlättades av att Albin Stark och senare Erik Stark ritat ett antal biografier, främst Chinabiografen i Stockholm och en del RI-biografier i landet.

I samband med att försäkringsbolagen Skandia och Thule skulle gå samman fick Erik som verkställande ledamot i Samfundet för fastighetsekonomi, SFF, leda uppdraget att värdera de båda bolagens fastighetsbestånd. Flera medlemmar deltog och samtliga objekt i landet besiktigades. Tillkom att efter några år gjordes en översyn av utlåntandet med aktualisering.

Begreppet expropriation betyder att en fastighet eller tomträtt kan tvångsinlösas. Köpare är normalt den kommun i vilken fastigheten är belägen. Enligt lagen av den 12 maj 1917 stadgas att för fastigheten ska erläggas lösenskillning motsvarande fastighetens fulla Värde. Uppkommer genom expropriationen »skada för ägaren, skall ock sådan skada fullt ersättas«. Lagen tillägger att densamme ska ersättas så att »fastighetsägarens förmögenhet skall vara densamma summa som om någon expropriation icke ägt rum«. Hur fastighetsvärdet bör beräknas anges inte i lagen. Lagkommittén anför dock härom »att giva värderingsmännen fria händer och låte dem efter eget omdöme taga hänsyn till alla förhållanden, som enligt sakens natur bör inverka«. Hänsyn må icke tagas till vad som uppstår till följd av »expropriationens beviljande eller det avsedda ändamålets genomförande«.

Expropriation sker numera i domstol. Parterna biträds av jurist och fastighetsekonom. Med hänsyn till de stora fastighetsvärden som kan föreligga, måste höga krav ställas på fastighetsekonomens tekniska och ekonomiska kunnande. Exempel finns på att mål kan drivas ända upp till högsta domstolen, vilket dock är sällsynt. Erik Stark, som biträdde i flera tvister, säger att expropriationsärenden är något av det svåraste som finns. »Ärendena flyttades till domstolar. Det ställdes stora krav på fastighetsekonomer att uppträda där. Man

skulle vara kunnig i både arkitektur, ekonomi och juridik och även den sociala dimensionen i det här«, berättar Erik.

Det var kamp mellan fastighetsägarna och kommunen när det gällde expropriation. Erik och Albin Stark var alltid på fastighetsägarnas sida och hade tillgång till all statistik. Alla försäljningar av fastigheter i Stockholm fanns i deras kartotek, med mycket noggranna uppgifter om varje hus. Domarna, som inte var kunniga i fastighetsförvaltning, dömde alltid efter medelvärdet. Erik Stark påpekade att medelvärde är en statistisk konstruktion och beskriver hur relativt ett sådant värde är när det gäller hus. Två likadana hus, byggda samtidigt, kunde med tiden åsättas olika fastighetsvärden beroende på hur väl de underhållits genom åren.

MILJONPROGRAMMET UPPHÖR

Cirka 900 000 lägenheter hann uppföras inom miljonprogrammets ram innan stat och kommun upptäckte att man förbyggt sig. Nyuppförda hyreshus förblev outhyrda och fick så småningom rivas. Lennart Holm, generaldirektör för dåvarande Bostadsstyrelsen, gjorde senare kommentaren: »Vi visste hur vi skulle starta miljonprogrammet men inte hur vi skulle avsluta det.« Hur kunde det gå så? Bakgrunden var att alla kommuner i Sverige vid tiden för miljonprogrammet skulle göra femårsprogram för nybyggnad inom kommunen byggda på politiska bedömningar. Detta ledde till antagandet att inflyttningen till just deras kommun skulle öka på andra kommuners bekostnad. I själva verket var det bara de större kommunerna som ökade sitt invånarantal: Stockholm, Göteborg, Malmö, Norrköping-Linköping, Sundsvallsregionen och Mälarstäderna. Fastighetsekonomer gjorde senare analyser av samtliga kommuners prognoser och dessa visade att den prognostiserade sammanlagda befolkningsökningen i Sverige skulle blivit cirka 8 miljoner invånare. Kanske borde någon övergripande beräkning av kommunernas förväntade befolkningsökning som underlag för byggandet ha gjorts i tid.

Ombyggnad av flerbostadshus hade sedan Bostadssociala utred-

ningen 1947–1948 kraftigt motarbetats av politiska skäl, se sid 1111. Byggingustrin ansåg nu att det befintliga bostadsbeståndet krävde upprustning och 1960 bildades Näringslivets byggnadsdelegation. 1960–1964 utgavs fyra delar av boken *Bygga om*, på initiativ av Stockholms Handelskammare med Gösta Bohman i spetsen. De enskilda husen borde ses som en möjlig resurs vid sidan av nybyggnader på obebyggd mark utanför stadskärnorna. Det enskilda huset borde analyseras med uttrycket »föränderbarhet« som en motvikt till miljonprogrammets tanke att ett nybyggt hus alltid är bättre än ett gammalt. Nytänkandet innebar i korthet att bebyggelsen i stadskärnorna kunde moderniseras genom om- och tillbyggnad. Erik Stark gjorde en analys av planlösningar från 1880–1930 och visade att alla hus inte var lämpliga för ombyggnad framför allt inte från tiden 1900–1915, där till exempel sammanslagning av etrumslägenheter inte var möjlig i hus byggda i halvplan. Den rådande politiska ledningen hade inställningen att nybyggnad alltid är bättre än ombyggnad och till och med vid avslutningen av Byggnadsvårdsåret 1975 minns Erik Stark att Lennart Holm inledde med det magistrala yttrandet: »Ombyggnad är pessimismens arkitektur.« Politiska tankar fanns att befintliga stadskärnor i hela Sverige borde rivas och ersättas av nytt gatunät och nya kvartersbildningar. Ombyggnad godtogs så småningom politiskt i det så kallade ROT-programmet, framtvingat av LO-organisationer för att stödja Reparation, Ombyggnad, Tillbyggnad. Bestämmelserna om statliga lån ändrades.

Belåningsvärderingen ändrade karaktär 1973, när miljonprogrammet ledde till en överproduktion av hyreshus med statliga lån. Det gick inte längre att hyra ut nybyggda bostadshus.

I slutet av 1970-talet uppstod nästa kris. Inflationen steg från cirka 6 procent upp mot 12 procent medan bottenlånen löpte med cirka 6 procent. Följden blev en rusning på fastighetsmarknaden efter avkastningsobjekt. Priserna steg till nivåer som inte gav någon direktavkastning. Fastighetsekonomer började göra så kallade cash-

flow-analyser av intäkter/kostnader över fem å tio år varvid hyrorna antogs följa inflationen medan drift och underhåll var starkare än inflationen. Analyserna utmynnade i att marknadspriserna skulle tåla högst 20–30 procent belåning. När analyserna redovisades som Bilaga 1 i utlåntanden revs dessa ut av långivare. När Stark i stället skrev sin bedömning på utlåntandets första sida, talade sig långivarna varma för »den nya ekonomin«, som bestod av ständigt stigande priser. Avkastningen var ointressant. Bolag bildades genom köp av många hyreshus som högbelånades och täckte förlusterna i äldre innehav eller köp. Katastrofen var oundviklig. Den utbröt hösten 1982 och utmynnade i en omfattande bank- och fastighetskris. Några banker klarade sig eftersom de beaktat låntagarens ekonomi och inte bara fastigheten. Belåningsvärdering försvann så småningom och övergick till fastighetsanalys, ekonomiskt, tekniskt, socialt och hyresmässigt.

Överbelåning var vanlig 1970–1982 både för enskilda ägare och fastighetsbolag. Även Allmännyttiga bolag drabbades. De var bildade i mantran/vantron att de drevs »utan vinst« men också oftast med kommunal borgen. Här må nämnas ett exempel. Ett kommuncentrum i Stockholms närhet planerade upprustning med belåning. Erik Stark med en kollega fick uppdrag att göra en värdering. Kommunerna hade stora planer på ökat bostadsbyggande och inflyttning och trodde på höga butikshyror i centrum. Vid fastighetsvärderingen begärde Erik Stark att få uppgifter om vilka lån som belastade centrumobjektet. »Det visade sig att lånen låg långt över vår värdering, men vad värre var, totalhyran räckte inte till att betala låneräntor och amorteringar.« Yrkesrevisorn kontrollerade verifieringar på hyror och drift och föreningens revisor litade på kassören. Denna händelse är dock, 2009, cirka 25 år gammal.

FASTIGHETSFÖRVALTING

Fastighetsekonomi handlar om en fastighets livslängd. Häri ingår fastighetsförvaltning. En förutseende byggherre planerar en byggnad

också med tanke på drifts- och underhållskostnader genom åren. Albin Stark visste tidigt att en byggnad under sin livstid kan komma att förändras på grund av att verksamheten i byggnaden förändras och ställer krav på att till exempel väggar ska kunna flyttas eller rivas. Reparationer ska kunna göras på ett ekonomiskt och estetiskt skonsamt sätt. Dåvarande Byggnadsstyrelsen, som bland annat hade till uppgift att långsiktigt förvalta ett mycket stort statligt byggnadsbestånd, skrev anvisningar för byggande med hänsyn till förändringsbarhet. Erik Stark deltog som expertkonsult åt Byggnadsstyrelsen vad gäller standardiseringsarbetet med Svensk standard för Area och volym för husbyggnader. Terminologi och mätregler 1989. Att bygga för klok fastighetsförvaltning kräver att erfarenhet från byggande tas tillvara. Detta var möjligt för bland andra Byggnadsstyrelsen som både byggde och hade förvaltningsansvaret för ett enormt stort statligt byggnadsbestånd av olika karaktär och ålder. Erfarenhetsåterföring från byggande och förvaltning återfördes i Anvisningar och Rapporter, som också kunde läsas av byggbranschens aktörer. Byggnadsstyrelsen lades ner 1993 men fortfarande finns behov av att läsa dessa skrifter som numera finns på Internet, även om de är föråldrade.

På grund av högt uppdrivet tempo i byggbranschen kunde det finnas byggbolag som hade nära nog vattentäta skott mellan produktion och förvaltning. På grund av tidsbrist gällde det att i möjligaste mån få byggnaden besiktningsklar i utsatt tid. Erik Stark berättar att analyser har visat att nybyggnader fick höga underhållskostnader under de första två å tre åren efter inflyttning, vilket betydde att underhållet dessa år så att säga innebar »att bygga färdigt« eller rätta till fel. Förr fanns inga företag med fastighetsförvaltning som affärsidé med undantag för vissa banker som ett serviceorgan för sina notariatavdelningar. Det fanns också byggbolag med egna förvaltningsavdelningar men dessa var mest till för att ge sysselsättning för de anställda som inte klarade av takten i nyproduktionen.

Enligt professor Stellan Lundström, KTH, går fastighetsförvalt-

ning nu, år 2009, mot en renässans. I takt med att fastighetsägandet kapitaliseras läggs alltmer av förvaltningen ut på entreprenad. För förvaltningsföretagen handlar det om att mixa tekniskt kunnande med social kompetens eftersom drift och underhåll utgår från kundens behov. De tekniska högskolorna har alla en relativt omfattande forskning och utbildning om hur vi ska bygga nya hus och anläggningar. Forskning och utbildning om hur vi fortlöpande ska förvalta det existerande beståndet är dock marginell. Inom bostadsförvaltningen blir det alltmer uppenbart att en långsiktig förvaltning kräver att personalen har social kompetens och har förmåga att bygga upp ett socialt kapital i bostadsområdena. Det räcker således inte med enbart tekniskt kunnande. För långsiktiga fastighetsföretag kommer de närmaste åren ett ökat fokus att läggas på driftnetto och kassaflöde. Det innebär i sin tur att underhåll och reinvestering blir kritiska aktiviteter när det gäller att på sikt minska kostnader och öka intäkter. Det kräver i nästa steg att fastighetsvärderaren kan tolka förväntade hyresintäkter och kostnader i förvaltningen för att omforma dessa till fastighetsvärden. Vi kan förvänta oss större värdeskillnader mellan fastigheter med långsiktigt låga respektive höga överskott. 2008 började även Allmännyttan att räkna från råmark till rivning. »Vad det kostar att bygga är ointressant efter fem år«, säger Erik Stark. »Då gäller vad jag har för hyror och vad jag har för kostnader för drift och underhåll«.

LÄRARVERKSAMHET PÅ KTH-L 1964–1995

Erik Stark fick uppdrag att vara timplärare i fastighetsvärdering i tredje och fjärde årskurserna på sektionen för Lantmäteri på KTH. Detta var en fortsättning på de omfattande arbetena inom STF-lu med Samfundet för Fastighetsekonomi. I första gruppen deltog endast 16 studenter. Deltagarantalet växte snabbt och ämnet vidgades till äldre byggteknik och fastighetsförvaltning. Ämnet ändrades från fastighetsvärdering till fastighetsekonomi och utbildning

av fastighetsekonomer. Inom Erik Carlegrims professur växte verksamheten och fick en alltmer vetenskaplig karaktär, som ledde till ett ökande antal doktorsavhandlingar. De första som doktorerade var Stellan Lundström, 1981, följd av Håkan Bejrums, 1983. Erik Stark satt med i betygsnämnden. Stellan Lundström är numera professor i fastighetsekonomi på KTH. Den tidigare utbildningen med inriktning på belåning ändrades till att långsiktigt hantera fastigheter, av Erik kallat »från råmark till rivning«. Ett nutida namn på fastighetsekonomi är »Life Cycle Economics«, LCE. En kort tid i början av 1970-talet var Erik Stark vikarie som universitetslektor och skrev då ett kompendium om fastighetsförvaltning. På äldre dar var Erik en uppskattad gästföreläsare i fastighetsförvaltning med perspektiv bakåt till 1930-talet.

SAMFUNDET FÖR FASTIGHETSEKONOMI, SFF

År 1962 ombildades Värderingsinstitutet i Stockholm till Samfundet för Fastighetsekonomi. Samfundet för Fastighetsvärdering kunde inte göras riksomfattande eftersom det var knutet till Stockholms Handelskammare. Erik Stark blev medlem 1962 och redigerade ett antal av samfundets årsböcker. Här må nämnas några ärenden där Erik Stark medverkat.

Värderingsinstitutet i Stockholm gjorde en förteckning över samtliga fastighetsförsäljningar och fastighetsköp av hyreshus i Stockholm inom tullarna för åren 1960–1964, som kom att utgöra underlag för taxeringsarbetet. Tidigare anvisningarna bestod av en anvisning som sa att taxeringsvärdet borde höjas mer i innerstaden än i ytterområdena. Dessutom tillsattes ett samråd av fastighetsekonomer för att undvika att angränsande distrikt skulle få stora skiljaktigheter vid distriktsgränserna, vilket inte var ovanligt. Det blev en ganska diger skrift.

Byggstandardiseringens chef, arkitekten Henning Orlando, uppdrog åt Erik Stark att tillsammans med sekreteraren Henrik Sjöblom bearbeta de mätregler som värderingsinstitutet gjort. Arbetet växte

och en kommitté gjorde detaljerade anvisningar. Detta krävde över 100 sammanträden. Resultatet blev en svensk standard för mätning av areor och volym för byggnader. Standarden ses över med jämna mellanrum och används vid fastighetstaxering och andra offentliga uppgifter.

Kurser i fastighetsvärdering arrangerades i slutet av 1940-talet av dåvarande Teknologföreningen. I regi av Teknologföreningen (STF-LU) hölls 1960–1969 ett stort antal kurser och fram till 1986 hade 74 kurser genomförts med och över 11 000 deltagardagar. Drivande var Erik Stark. Kurserna omfattade hela värderingsområdet och varade i början upp till en vecka men minskade till följd av kostnader till endagarskurser. De försvann när STF lades ner och Civilingenjörsförbundet, CF, bildades. Numera görs inte fastighetsvärderingar för belåningsändamål. 1994 fick SFF rätt att auktorisera fastighetsvärderare verksamma på marknaden. Erik Stark ingick i styrelsen i nära 30 år och tilldelades 1991 Propatrias stora guldmedalj: »För medborgerliga förtjänster«.

Det kan nämnas att SFF under 2009 upphörde som självständig förening. SFF bildade den 1 januari 2009 tillsammans med Sveriges Lantmätareföreningen, SLF, och IREP en ny alliansförening med namnet ASPECT, Association for Surveing, Property, Evaluation, Chartering and Transactions. Även tidskriften Lantmätaren bytte namn till Aspect.

STOCKHOLMS BYGGNADSFÖRENING, SBF

År 1846 hade skråväsendet i Sverige upphävts av konung Oscar I. Skråväsendet hade blivit föråldrat. Hittills hade det inte funnits någon teknisk yrkesutbildning utom inom skrået. Näringsfrihet och tryckfrihet innebar att skrånas makt upphörde. Folkskola infördes. Föreningslivet växte starkt under 1800-talet. Vid skråväsendets upphörande övertogs dess sociala och ekonomiska och inte minst yrkesutbildning av föreningar. Stockholms Byggnadsförening bil-

dades den 27 november år 1848. Föreningen kom till helt naturligt då skråväsendet upphörde. Den ursprungliga inledningsparagrafen i stadgarna är aldrig ändrad och bör citeras: »Föreningen har till ändamål att bidra till såväl teoretisk som praktisk utbildning i byggnadsfacket ävensom att genom sammanträffande och personligt umgänge och som följd därav fritt tankeutbyte befrämja byggnadskonsten och utveckla sinnet för densamma.«

Stadgarna föreskriver i korthet vidare att föreningen ska ha lokal för sammankomster, förr varje onsdag, nu första onsdagen oktober-april, men högtidsmöte första onsdagen i december. Vidare ska det finnas ett bibliotek för in- och utländska tidskrifter. Medlemskap kan inte sökas utan ska föreslås av två medlemmar och beslutas på föreningsmöte. Albin Stark hade en omfattande verksamhet och vidsträckta intresseområden och var med i många föreningar. Albin gav sonen Erik rådet: »Du grabben kan vara medlem i många föreningar. De flesta är föreningar för inbördes beundran och kotterier. MEN du ska arbeta i Stockholms Byggnadsförening«. Så blev det. Redan 1944, som 29-åring, inträdde Erik med Albins hjälp, och hans ansökan tillstyrktes av ingen mindre än Olle Engkvist (ordf) och Erik Bergvall (sekr).

Att medlemskapet i Stockholms Byggnadsförening skulle betyda oväntat mycket för Erik har en speciell förhistoria. Under kriget utbildades Erik till officer i luftvärnets reserv, och blev så småningom kapten i Luftvärnet år 1953. Under denna utbildning upptäckte Erik att han var duktig på att utbilda andra. Han fick lära sig att tala högt och tydligt med god artikulation och få folk att lyssna och ibland motvilligt lära sig. Erik blev således en skicklig truppförare. Men han upplevde det inte så, utan mer att han fyllde en roll som fänrik, löjtnant, kapten i uniform. Men gemenskapen i Stockholms Byggnadsförening kom att bli viktig för Erik på många sätt. SBF hade 1948 fyllt 100 år och Vic Suneson och Gunnar Gräslund sa till Erik: »Du ska vara med i spexet 1949«. Erik slog ifrån sig: »Jag är oduglig på

en scen. Jag är för blyg«. Men Gunnar sa »Du har ingen aning om vad du kan«. Erik var alltjämt blyg men det var en rollfigur som stod på scen och det kom att förändra mycket för Erik. Han insåg att det gick att uttrycka kritik genom humor! Som rollfigur var han fri att säga sin mening utan att avkrävas ansvar. Spexet 1949 är ett bra exempel på detta. I Spexet Qou Vadis spelar Erik Djingis Persson, satrap, och Tore Ahlsén Wallandrinus senator.

Handlingen är förlagd till Rom år 1900 f. s.(före skördetiden) och »All eventuell likhet med nu levande eller döda personer är pinnsamt avsiktlig«. Spexen kunde med humorns hjälp driva med politikerna och byggnadsförbudet. Humorn kunde inte politikerna värja sig mot. Erik Stark deltog genom åren i ett stort antal spex. Sista gången vid föreningens 150-årsjubileum på Södra Teatern i Stockholm, som en av »Mupparna«. Erik var ordförande i SBF 1971–1975, 125-årsjubileet, och verkställande direktör 1978–1981. År 1991 utsågs han till hedersledamot i föreningen.

Som tidigare nämnts började Erik Stark redan 1932 mäta upp hus i Gamla Stan, var med om saneringen i kv. Cepheus 1936–37 och Cygnes 1939, och var tillsammans med Albin Stark med om striden om Kanslihusets nybyggnader, striden »Gränderna som inte ville dö«. Striden ledde till att husen mot Västerlånggatan och Storkyrkobrinken räddades, men den stora cirkelrunda gården tillkom. Föreningen Kolmätargränd ombildades till Gamla Stans hembygdsförening. Vera Siöcrona var sekreterare och drivande trots hög ålder. Erik Stark var ordförande i nära 30 år. 1985 tilldelades Erik Stark samfundet S:t Eriks hedersplakett »för berömvärd gärning i samfundets anda«.

Efterord

Vad utmärker arkitekten Albin Stark och hans arkitektur? Varför har det inte skrivits mer om honom? Jag skönjer en människa med stor arbetskapacitet som tidigt intresserade sig för materials egenskaper och kvaliteter. Albin Stark var också en noggrann yrkesman med ett imponerande allsidigt kunnande. Förutom inom arkitekturens vida fält, där han hade en kvalificerad utbildning som stöd för det egna skapandet, kunde han också ekonomi, byggteknik och byggadministration och var engagerad i de regelsystem som styr arkitektens yrkesområde.

Albin Stark såg det som en förutsättning för yrket att det skulle gå ihop ekonomiskt, att kostnaderna skulle kunna bäras av köparna och ge skäligen behållning. Därför var det viktigt att bygga välplanerade bostäder till en rimlig kostnad. Albin såg det också angeläget att bygga på så sätt, att husen skulle klara de förändringar som alltid kommer i ett längre tidsperspektiv. Det var därför en viktig och ständigt återkommande käpphäst hos honom att bygga för föränderlighet. Att han lyckats visar de många hus, ritade av Albin Stark, som fortfarande står kvar år 2009.

Albin Stark var en person med stor arkitektonisk integritet. Detta därför att han i sitt skapande utgick från den upplevande människan. Det är symptomatiskt att han satte upp deviser som »Det fulländade seendets hus« och att han var medveten om ljudens och akustikens betydelse i arkitekturen, för att inte tala om så basala ting som människans behov av sol och luft, att hålla sig ren och att kunna röra sig enkelt och värdigt. Om man, som Albin Stark, sätter vikt vid och

respekt för människans sinnesförmågor till vilka också de taktila hör, har man stor möjlighet att bli en framstående arkitekt. I stället för att fastna i ytliga och kortlivade trender kan arkitekten förkovra sig i arkitekturens grammatik till vilken hör komposition, balans, nyansering och överraskningar. »Stå fri« lär Albin Stark ha sagt.

Det är tydligt för mig att Erik Stark är arvtagare till sin far på många sätt. Han kan njuta av ett förstklassigt hantverk och varsam ombyggnad vars svårighetsgrad han har kännedom om. Erik Stark är också tekniskt uppfinningsrik och en skarp iakttagare. Och han är inte glad över hur utvecklingen inom byggindustrin utarmat det hantverksmässiga kunnandet. Erik Stark ser i dag med tillfredsställelse att Life Cycle Economics alltmer kommer in i det allmänna synsättet inom byggsektorn.

Ann Lindegren Westerman

Källor och verksförteckning

ARTIKLAR AV ALBIN STARK:

Faktorer inverkan på bostadsproduktionen, 1921, SBF
Hyreshusens utveckling i Stockholm 1900-talet till nu, 1926, SBF
Familjebostaden om ett rum och kök i hyreshuset, Bilder och blad från Bygge och Bo, 1926, Nr 2.
Den moderna biografteatern, Byggmästaren, häfte 8, 1928
Mätetal för uthyrning av bostäder, Byggmästaren, häfte 11, 1929
Principer för kostnads- och hyresberäkning av hyreslägenheterna och egna hemmen.
Katalog över Bostadsavdelningen. Stockholmsutställningen 1930
Några huvudsynpunkter vid värdering av stadsfastigheter, Bankårsboken 1931
Faktorer som bidragit till de höga bostadskostnaderna. Byggmästaren, häfte 10, 1932
Bostadsplanens utveckling under senare år, Byggmästaren, häfte 16, 1932
Den nya Gärdesskolan i Stockholm, Stockholms Byggmästareförening, nr 4, april 1935.
Folket i Stockholm, Tidsningen för byggnadskonst, årgång 28, nr 12, 1936
Byggmästaren 1944, Avesta Stadscentrum, sid 434 av Alvar Aalto och Albin Stark
Johan Fredrik Lidvall in memorial, SARs Årsbok 1946
Det japanska bostadshuset, särtryck ur oidentifierad skrift.

LITTERATURFÖRTECKNING

Byggprofil i Stockholm. Fyra direktörer: Eric Schönning, Erik Stark, Stellan Pauli, Torgil Mohlin spekul-
erar. Stockholms Byggnadsförening 2001
Hyreshus i Huvudstaden ur Byggmästaren nr 1 1936
Stockholm Byggnadsförening 150 år
Två bildade kvinnor och en skola. Nya Elementarskolan för flickor – Ahlströmska skolan, Kerstin
Stark, 1999
Stockholms Byggnader. En bok om arkitektur och stadsbild i Stockholm av Henrik O Andersson och
Fredric Bedoire, 1977
Matrikel 2005, utgiven av Samfundet för fastighetsekonomi, SFF
SOU. 1967:64 »Samordnad banklagstiftning. Betänkande av kreditinstitututredningen«
Fastighetsnomenklatur. Fastighetsekonomi. Fastighetsrätt. Sjunde utgåvan 1995. Utgiven av Institutet
för värdering av fastigheter
Familjebostäder. Flera kapitel i svensk bostadspolitik. Stockholmia förlag. 2006

Staden på vattnet/2. Stockholm 1252 – 2002, Lars Nilsson, Thomas Hall m fl Stockholmia förlag. 2002

Funktionalismen i verkligheten, Gotthard Johansson, Albert Bonniers förlag 1931

Alvar Aalto i Sverige, Eva Rudberg, Arkitekturmuseet, Värnamo 2005

Den mänskliga faktorn, Göran Schildt, Keuru 1990, sid 79–84.

Byggare i Stockholm. Byggmästarrollen under 1900-talet, Anders Gullberg och Eva Rudberg. Stockholmia förlag. 2001

Samordnad banklagstiftning. Betänkande av kreditinstitututredningen. SOU 1967:4. Stockholm 1967
»Fastighetsnomenklatur. Fastighetsekonomi. Fastighetsrätt.« Institutet för värdering av fastigheter. AB Svensk Byggtjänst. Sjunde utgåvan, andra tryckningen, rev juni 1995

Katalog över Bostadsavdelningen, Stockholmsutställningen 1930, Stockholm 1930

Varför blev det som det blev? Seminarium om byggnadsbeståndet 1930–1975, Stockholms byggnadsförening, 1992

Bygga Om, Förnyelse av äldre hyreshus, Näringslivets bostadsutredning, Stockholm 1961

Fri hyresmarknad, Näringslivets bostadsutredning, Stockholm 1962

Bostadshusens finansiering, Näringslivets bostadsutredning, Stockholm 1963

Bostadsbyggandets planering, Näringslivets bostadsutredning, Stockholm 1964

Generalplan för Stockholm, Stadsbyggnadskontorets förslag upprättat under åren 1945–1952, Norstedts Stockholm 1952

Stockholms Byggnadsförening 150 år. Tiden 1948 – 1998, Byggförlaget, Laholm 1998

Ett byggmästarliv, Anders Gullberg., Trelleborg 2001

Albin Stark och Cyrillus Johansson. Två svenska arkitekter och Kina i början av 1900-talet, Si Han, 2001, Institutionen för konst- och bildvetenskap. Göteborgs Universitet

Walter Gropius. Architektur. Wege zu einer optischen Kultur. Ficscher Bucherei Frankfurt/M Hamburg 1956

SFF, Samfundet för fastighetsvärdering 25 år. Häfte utgivet 1887. Erik Stark

ARTIKLAR

Arkitekturmuseets årsbok 1980. Fjodor Ivanovitj Lidvall – ett ryskt – svenskt arkitektöde, Henrik O. Andersson och Fredrik Bedoir

Arkitekten som kom hem till kylan, Christina Fagerström, AT, nov 1999 nr 11

En svensk pionjär i Kina, Si Han, Arkitektur 8, 2001

Svenska Arkitektföreningens resa till England, 2–17 juni 1931, G. Clason, Byggmästaren nr 23, Arkitektupplagan nr 8, 1931

VERKSFÖRTECKNING

Verksförteckning enbart gällande Stockholms innerstad. Källa: Malmarna, del 2

(Boken Malmarna omfattar varken Gamla stan eller bebyggelsen norr om Valhallavägen)

ÖSTLIHN OCH STARK

Gardisten 3 1914–1915

Hornblåsaren 4 1913–1914

Hornblåsaren 28 1919–1920

Djursborg 2 1912–1914

Djursborg 3 1912–1913

Djursborg 4 1914–1915

Djursborg 9 1912–1913

Kornetten 9 1914–1915

Trumslagaren 3 1912–1915

Trumslagaren 4 1914–1915

Trumslagaren 5 1913–1916

Asken 4 1915–1916

Asken 7 1918–1919

Asken 10 1918–1919

Lövsångaren 7 1912–1913

Näktergalen 25 1921–1922

Sälgen 3 1926–1927

Mälaren 4 1916–1919

Väduren 11 1913–1918

Valkyrjan 22 1912–1913

Verdandi 1 1919–1920

Verdandi 7 1920–1921

Såpsjudaren 1,2 1919–1920

Bocken 28,29 1920

Båten 2 1921–1922

Hantverkaren 18 1911–1917

Enedal 4 1912–1913

Muttern 18 1912–1913

Buketten 3 1912–1914

Kronan 4 1919–1920

ALBIN STARK

KVARTER, ADRESS, BYGGÅR, BYGGHERRE

Ankaret 23, Alströmergatan 35, 1941–1942, Calor
Värmeledn AB

Apeln 15, Apelbergsgatan 58, 1928–1929, Oscar
Carlsson

Berget 5, Västmannagatan 11, 1919–1937, Welin o.
Persson

Brandvakten 7, Kommandörsgratan 31 A och B,
1925–1927, Ahlströmska skolan

Demonstrationen 7, 8, Värtavägen 15–17

Diamanten 12, Kungsholmsgatan 21, 1929, Adolf
Johansson

Fabriken 36, Folkskolegatan 29, 1939–1941, J Svensson
Fersenska Terrassen, Handelsbankens notariatsavdel-
ning, ombyggnad 1950

Forellen 12, Nybrogatan 46, 1930–1931, E Andersson
Furiren 8, Tysta gatan 4, 1918–1922, I Engström, E
Odelberg

Gnejsen 4, Lundagatan 54, 1941–1942, Fastighets ab
Gnejsen 4

Hornblåsaren 31, Ulrikagatan 5, 1933 Johansson o.
Gogberg

Internationalen 1, Värtavägen 35 – 37

Internationalen 7, Ångskärsgratan 6

Internationalen 8, Blanchgatan 16

Isbrytaren 25, Kungsholms Strand 169, 1929–1930, Sam
Björkman

Jungfrun 10 Linnégatan 31 1937–1938 T Berendt, E G
Hanström

Järnlodet 5 Nybrogatan 20 1938–1939 Carl Zetterberg
Körsbärsträdet 31 Pontonjärgatan 10 1935 Welin o.
Persson

Ladugårdsgrinden 18 (Biografen) (riven)
1942–1945 AB Byggaren

Lindormen 9 Grevg. 28 1938–1939 Ivan Persson

Majtalaren 1, Värtavägen 27

Majtalaren 7, Ängskärsgatan 6

Majtalaren 11, Storskärsgatan 5 – 7

Mallen 1 Tjustg. 3 1936–1937 C Magnusson
Bowring

Masken 44 Ringvägen 114 1930–1931 Oscar
Jacobsson

Masken 45 Ringvägen 116 1930–1933 Oscar
Jacobsson

Monumentet 38 Gotlandsgatan 42–46 1952
Stiftelsen bost. f. blinda

Mullvaden Andra 23 Hornsgatan 67 1938–1940
Fastighets ab Mullvaden 23

Mullvaden Andra 24 Hornsgatan 69 1938–1940
Fastighets ab Mullvaden 24

Neptunus 16 Styrmansgatan 39 1939–1940 Ka.
Nyström, In. Lampe

Prinsen 1 Katarinavägen 22 1942–1943 John
Östlund

Pärönträdet 15 John Erikssonsg 16 1934 Welin
o. Persson

Renen 14 Brahegatan 48 1938–1939 Algot
Lindgren

Reveljen 1, Hedinsgatan 11

Reveljen 8–9 Sandelsgatan 40–42

Reveljen 11, Källskärsgatan 3–7

Rosendal Större 3, Bellmansgatan 26,
1937–1939, B K Jernberg

Roslagen 4, Odengatan 31/Roslagsgatan 3,
1930, Katolska församlingen, Zetterberg

Roslagsbanan 30, Valhallavägen 75–77, 1931

Rovan 3, Katarina Bangatan 49, 1928–1929, C
H Åhrberg

Räfsan 7, Ringvägen 153, 1926–1931, Carl
Zetterberg

Röda rosen 2, De Geersgatan 8

Röda rosen 4, Storskärsgatan 2–6

Röda rosen 7, Värtavägen 21

Rörstrand 26, Kammakargatan 19, 1936–1937,
Bertha o. Per Jönsson

Rörstrand 30, Kammakargatan 21, 1940–1944,
Fastighetsföreningen Ska UPA

Sjöhästen 27, Artillerigatan 33, 1936, Ernst
Wohlin

Skären 4 och 5, Mäster Samuelsgatan 7, 1929,
J Carlberg

Sländan 14, Norrtullsgatan 61 A, 1930–1932,
Oscarsson, P Söderberg

Stuten 15, Kungsgatan 27, 1915, J. Albin Stark

Stuten 20, Berzelii Park 9, 1928, Carl Zetterberg

Svalan 7, 1944

Sälgen 2, Birger Jarlsgatan 64, 1925–1927,
SvenskEngelska Mineraloljebolaget

Taptot 1 och 2, Erik Dahlbergsgatan 20–22,
Trumslagaren 15m Wittstocksgatan 6m
1925–1926m Adolf Johansson

Torkan 20m Regeringsgatan 85m 1927–1929m
Fastighetsföreningen Torkan

Urnan 27, Norrbackagatan /Väringgatan 25,
1935–1936, Bostadsföreningen »Mjölner»

Urnan 28, Norrbackagatan/ Väringgatan 27,
1930–1931, Johansson, o. Gogberg

Urvädersklippan Mindre 7, Klevgränd 4,
1925–1928, Adolf Johansson

Vinkelhaken 17, Kungsgatan 46–48, 1935–
1936, Kommanditbolaget Olin Co

Åskslaget 9 och 10, 1935–1936

Ädelman Mindre 18, Riddargatan 44,
1938–1939, C A Svanberg

Ädelman Mindre 19, Riddargatan 46,
1938–1939, C A Svanberg

ERIK STARK

Verksförteckning finns på Arkitekturmuseet

Förmannen 8–13, Örebro, 1945–1947

Hyvlaren 1. Örebro, 1945–1947